ТҮНДҮК ТЯНЬ-ШАНДЫ АРАЛАП

ПО СЕВЕРНОМУ ТЯНЬ-ШАНЮ

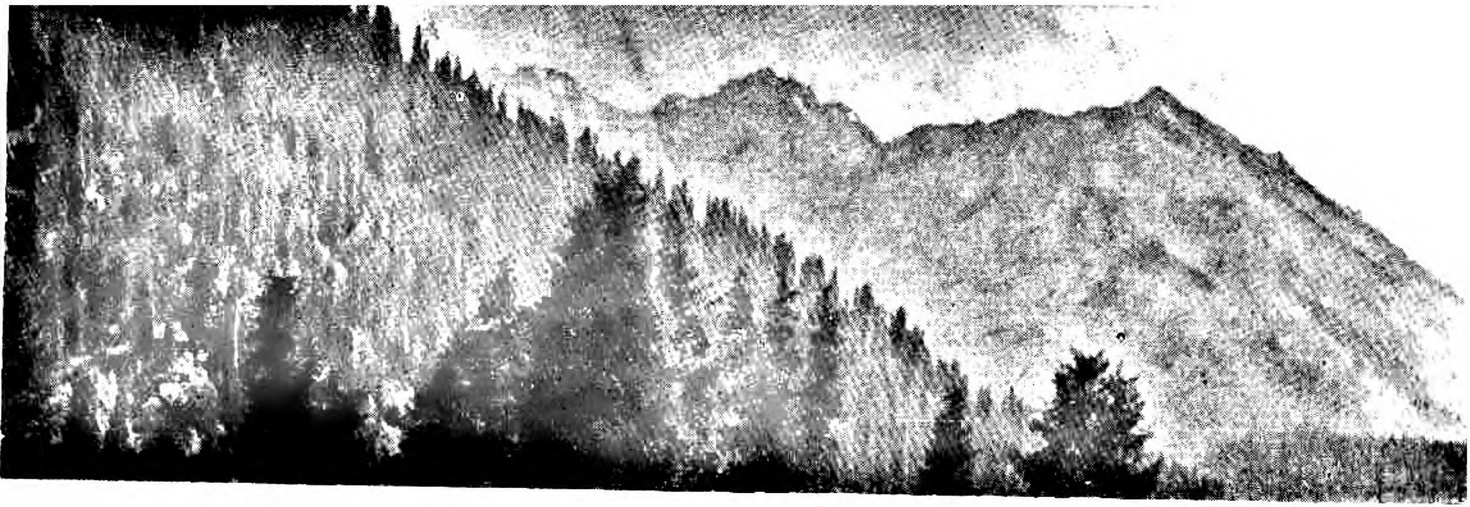

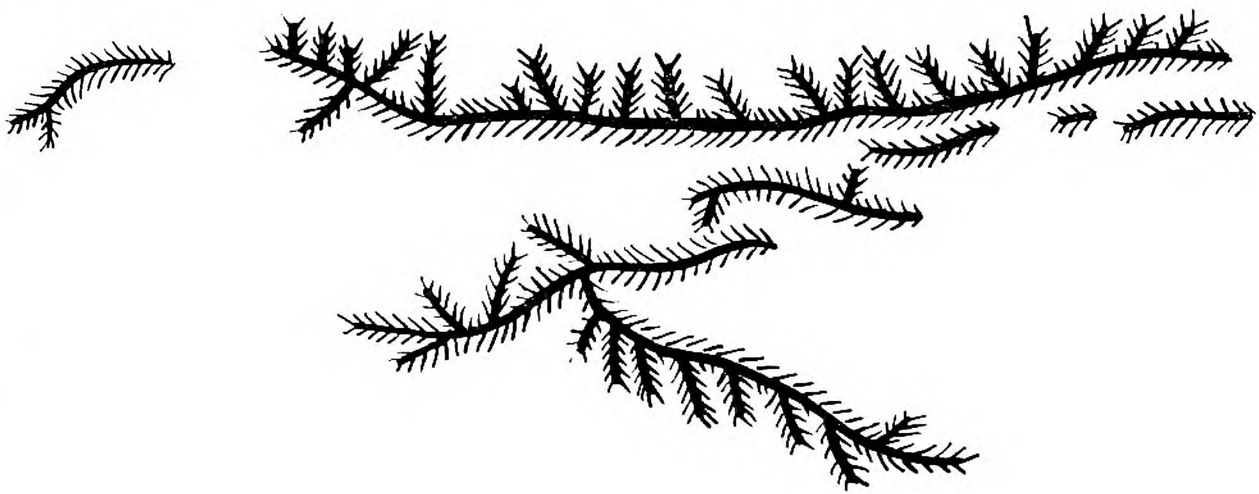

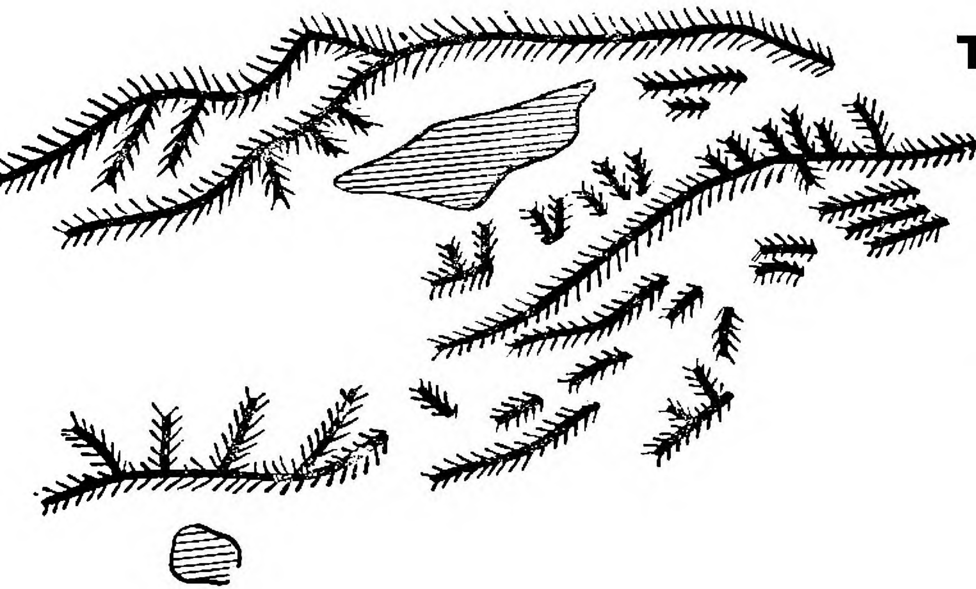

ТҮНДҮК ТЯНЬ-ШАНДЫ АРАЛАП

ПО СЕВЕРНОМУ ТЯНЬ-ШАНЮ

„КЫРГЫЗСТАН“ БАСМАСЫ 1975

91(С54)
И 85

Исаев А., Картавов М. М.

И 85 Түндүк кыргызстанды аралап. Ф., «Кыргызстан», 1975 ©
68 бет.

Чүй, Талас, Ысык-Көл өрөөндөрү жана борбордук Тянь-Шандын даңкы алыска кеткен. Тоонун кооз жаратылышы менен таза абасы түндүк Тянь-Шанды эң көрктүү эс алуучу жайлардын бирине айландырган. Брошюрада ушул райондун тарыхы жана экономикасы, өсүмдүгү жана жаныбарлары, түрдүү саякаттык маршруттары жана тарыхый эстеликтери жөнүндө сөз болот.

91(С54)

И $\frac{284-140}{М\ 451(17)-75}$ 99—75

2—8—4

© Издательство «Кыргызстан» 1975 г.

КИРИШ СӨЗ

Ала-Тоом сени карасам,
Асманга жетет Тянь-Шань.

Калык Акиев

Орто Азиянын түндүк-чыгышында көптөгөн миң километрге зор Тянь-Шань тоо кыркасы созулуп кеткен. Рельефинин бийиктиги деңиз деңгелинен 500 м ден 7439 м чейин. Эң бийик тоо түйүнү Хан-Теңгри менен Победа пиги (Памирдеги Коммунизм пигинен кийин СССРда экинчи орунда турат) Тянь-Шандын орографиялык борбору болуп саналат.

Тянь-Шандын рельефи өтө татаалдыгы менен айырмаланат. Мында гиганттык тоо кыркалары: Какшаал, Күнгөй жана Тескей Ала-Тоо, Кыргыз жана Талас тоо кыркасы, Торугарт-Тоо, Нарын-Тоо жайланышкан. Алар кеңири багытта жүздөгөн километрге созулат, бул тоо кыркалардын бийиктиги 3000 м 7000 м чейин өйдө-ылдый болуп турат, жантаймалары өтө кескиленген. Тоо кыркалардын көпчүлүгү кар жаткан жерден жогору турушат. Мисалы, Победа пигинин бөлүгүндө. Эңилчек музу бар — ал узундугу боюнча СССРда экинчи орунду ээлейт (60 км).

Болжол менен территориясынын 10% айланадагы өрөөнгө, тоо арасындагы чуңкурга жана ойдуңга

ВВЕДЕНИЕ

Горы, горы—куда ни глянь,
Подпирает небо Тянь-Шань

Калык Акиев

На северо-востоке Средней Азии на много тысяч километров протянулась мощная горная гряда Тянь-Шань. Диапозон высотных отметок рельефа над уровнем моря в пределах от 500 до 7439 м. Орографическим центром Тянь-Шаня является высочайший горный узел Хан-Тенгри с пиком Победы (второй в СССР после пика Коммунизма на Памире).

Рельеф Тянь-Шаня отличается большой сложностью. Здесь расположены гигантские хребты: Кокшаал, Кунгей и Терскей Ала-Тау, Киргизский и Таласский хребты, Торугарттау, Нарынтау и другие. Они вытянуты на сотни километров в широтном направлении; высота этих хребтов колеблется в пределах от 3000 до 7000 м, склоны сильно расчленены. Большинство хребтов поднимается выше снеговой линии. Многие из них имеют крупные очаги оледенения. Например, в районе пика Победы находится ледник Иныльчек—второй по длине в СССР (более 60 км).

Примерно 10% территории приходится на долю

туура келет да, алар негизги дыйканчылык району болуп саналат. Ички чоң ойдуңдар деңиз деңгээлинен 800—3000 м бийиктикте жайлашкан. Мисалы, Кетмен-Төбө, Тогуз-Торо, Чаткал, Нарын, Ысык-Көл, Кочкор, Жумгал, Суусамыр, Ат-Башы жана башкалар, ал эми Ысык-Көл, Чатыр-Көл, Ак-Сай, Ара-Бел жана башка сырттар 3000 м бийикте жайланышкан. Кыргызстандын территориясынын түндүк жана түштүк-батыш чет жакалары деңиз деңгелинен 500 м чейин төмөндөйт, андан Чүй, Талас, Фергана өрөөнүнө өтөт.

Азыркы кезде ички райондук жана райондор ортосундагы экономикалык-транспорттук байланышка караганда Кыргыз ССРин эки чоң экономикалык районго бөлүштүрүү керек: Түштүк, административдик жактан Ош оластынын райондору кирет, Түндүк, бул Талас, Чүй өрөөнү, Ысык-Көл жана Нарын областтарынан турат. Мына ошентип түндүк-чыгыш Кыргызстан Ички, Борбордук жана көпчүлүк бөлүгү Түндүк Тянь-Шанда жайланышкан. Бул брошюра ушул райондорго арналган, аны жалпысынан «Түндүк Тянь-Шанды аралап» деп атоого болот. Бул зор экономикалык район — өтө кызык. Мында атактуу орто кылымдык архитектуралык эстеликтер бар. Республиканын борбору Фрунзе шаары, областтардын борборлору Пржевальск, Нарын жана Токмок, Рыбачы, Талас сыяктуу шаарлары өзүнчө өзгөчөлүккө ээ.

Автомобиль жолунун жана географиялык абалынын ыңгайлуулугуна карата туристтик маршрутту Тянь-Шань өрөөнү боюнча Фрунзе шаарынан баштоо туура болот.

окраинных долин, межгорных впадин и котловин, которые являются основными земледельческими районами. Наиболее пониженные участки крупных внутренних впадин находятся на высоте 800—3000 м над уровнем моря (Кетменьтюбинская, Тогузтороуская, Чаткальская, Нарынская Иссыккульская, Кочкорская, Джумгальская, Сусамырская, Атбашинская и др.), а Иссыккульские, Чаткальские, Аксайские, Арабельские, Кумторские, Узенгегушские и другие сырты находятся на высоте 3000 м и больше. На северной и юго-западной окраинах территория Киргизии местами снижается почти до 500 м над уровнем моря, переходя в Чуйскую, Таласскую, Ферганскую долины.

В настоящее время сложившиеся внутрирайонные и межрайонные транспортно-экономические связи показывают, что Киргизскую ССР следует подразделять на два крупных экономических подрайона: Южный, в административном отношении включающий районы Ошской области, и Северный, состоящий из Таласской и Чуйской долин, Иссыккульской и Нарынской областей. Таким образом, северо-восточная Киргизия расположена на территории Внутреннего, Центрального и большей части Северного Тянь-Шаня. Данная брошюра посвящается этому району и условно можно было бы назвать ее «Путешествия по Северному Тянь-Шаню». Это обширный, экономически растущий район — необычно интересен. Здесь много выдающихся средневековых памятников архитектуры.

Исходя из удобства с точки зрения автотранспорта и географического положения туристические маршруты целесообразно начинать из г. Фрунзе.

ФРУНЗЕ ЖАНА АНЫН АЙЛАНАСЫ

Фрунзе Чүй өрөөнүнүн орто бөлүгүндө, түбөлүк кар кетпес кыргыз тоо кыркасынын этегинде жайланышкан. Ал деңиз деңгээлинен 700 — 900 м бийиктикте, Аламүдүн жана Ала-Арча суусунун бириккен жеринен орун алган. Аламүдүн шаардын чыгыш, ал эми Ала-Арча батыш бөлүгүн кесип өтөт. Шаардын түндүк бөлүгүн Чоң Чүй каналынын (БЧКнын)[1] батыш, а түштүк бөлүгүнө чыгыш тармагы өтөт да, Ала-Арча нугуна куюу менен бүтөт. Фрунзе аркалуу Луговой — Быстровка — Рыбачы темир жолу өтөт.

Азыркы Фрунзенин жана анын айланасынын маданий катмарынан археологдор VI — VII кылымдардагы согдий турагынын калдыктарын, ал эми көбүрөөк мурдакы катмарынан XIII кылымда монголдор талкалаган шаардын калдыктарын казып алышкан. 1825-жылы бул жерде кыргыз уруусун баш ийдирүү үчүн Кокондуктар Пишпек чебин ку-

[1] БЧК — бул чындыгында өзүнчө эки канал: Батыш (батыш тармагы) Токмок шаарынан төмөн Чүй суусунан чыгат, борбордун түндүк четинен өтөт да батышка кетет. Чыгыш (чыгыш тармагы) ошол эле Чүйдөн Токмоктон бийигирээк чыгып, борбордун түштүк четине чейин барат. Ал Ала-Арчага куят.

ФРУНЗЕ И ЕГО ОКРЕСТНОСТИ

Фрунзе расположен в средней части Чуйской долины, у подножья Киргизского хребта, покрытого вечными снегами (высота над уровнем моря 700—900 м). Восточную часть города пересекает р. Аламедин, а Западную — Алаарча. Северную часть города пересекает западная ветка Большого Чуйского канала (БЧК), а в южную заходит восточная ветка, заканчивающаяся сбросом в русло Алаарчи. Через Фрунзе проходит железная дорога Луговая — Быстровка — Рыбачье.

В культурных слоях современного Фрунзе и окрестностях археологи находят остатки согдийских поселений VI — VII вв., а в более поздних слоях — остатки города, разрушенного в XIII в. монголами. В 1825 г. на этом месте стояла крепость Пишпек, построенная кокандцами для подчинения киргизских племен. В 1862 г. русские войска в войне с кокандским ханством заняли Пишпек, в Чуйской долине начали возникать поселки переселенцев-земледельцев. Пишпеку повезло: ему передали функции пострадавшего от наводнения г. Токмака, и он стал уездным центром Семиреченской области.

К началу первой мировой войны в городе насчитывалось 14 тыс. жителей. Его связь с миром осуществлялась по Семиреченскому почтовому (конно-

рушкан. 1862-жылы орус аскерлери Кокон хандыгы менен урушуп Пишпекти ээлеген. Чүй өрөөнүндө көчмөн дыйкандардын поселкалары курула баштаган. Суу ташкынынан зыян тарткан Токмок шаарынын функциясын Пишпекке берилип, ал Жети-Суу областынын уездик борбору болуп калган. Бул алыскы район анча тез өнүккөн эмес, ошондой болсо да биринчи дүйнө согушунун башталаар алдында шаарда 14 миң киши жашаган. Ал башка дүйнө менен Жети-Суу почтолук (такыр жол) Ташкент — Пишпек — Верный (Алма-Ата) трактысы аркалуу жүргүзгөн. Бул жерде жыл сайын майда — июнда ярмарка жүргүзүлгөн, анча чоң эмес — пиво кайнатуу, ун тартуу, тери, жүн жуучу, эки жүзгө жакын өнөр жай ишканалары болгон.

Шаар өзүнүн тышкы көрүнүшү боюнча чоң түштүк орустук селого окшошуп кеткен. Үстү камыш менен жабылган тамдар көп эле. Көчөлөрү кадыреседеги эле кыштактай эчтеке төшөлбөгөн, жамгыр жааганда ылай болуп, кургак кезде чаң басып жаткан. Ошону менен бирге пишпектик хмел жана күрүч, жүзүм өстүрүү, бак өстүрүү мектеби түзүлгөн.

Пишпекте башка окуу жайлары менен бирге гимназия болгон. Анда аскер фельдшери В. М. Фрунзенин балдары, алардын ичинде ушул шаарда 1885-жылы туулган Михаил Васильевич Фрунзе окуган. Кызыл аскер башчысынын ысымы шаарга 1926-жылы коюлду.

1924-жылы Фрунзе (анда Пишпек) — Кара-Кыргыз автономиялык областтын борбору, 1926-жылы — Кыргыз АССР жана 1936-жылы — Кыргыз

гужевому) тракту Ташкент — Пишпек — Верный (Алма-Ата). Здесь ежегодно в мае — июне проводились ярмарки, имелись небольшие промышленные предприятия — пивоваренные, мукомольные, кожевенные, шерстомойные — всего до двух десятков.

Город походил на большое русское село. Преобладали глинобитные побеленные домики с камышовыми крышами. Улицы, как в обыкновенной деревне, незамощенные, в дождливое время были грязными, а в сухое — пыльными. Вместе с тем широко известны были пишпекские плантации хмеля и риса, виноградники и особенно сады, преимущественно яблоневые.

В 1926 г. Пишпек получил имя красного полководца Михаила Васильевича Фрунзе, родившегося здесь в 1885 г. В 1924 г. Фрунзе (тогда Пишпек) — центр Кара-Киргизской автономной области, в 1926 г. — Киргизской АССР и в 1936 г. — столица Киргизской ССР. По темпам прироста населения он занимает одно из первых мест среди столиц союзных республик: в 1939 г. в нем числилось 93 тыс. жителей, теперь проживает 431 тыс.

Фрунзе—научный и культурный центр республики: университет и шесть институтов, средние специальные учебные заведения, Академия наук с институтами и лабораториями, три издательства, выпускающие литературу на киргизском, русском и дунганском языках, театры (оперы и балета, драмы — киргизской и русской, кукольный), филармония, цирк.

Фрунзе примечателен и в другом отношении: половину промышленной продукции дают его фабрики и заводы. По производству металлорежущих станков

ССРинин борбору. Ал калкынын өсүш темпи боюнча (1959-жылдан 1970-ж. чейин) союздук республикалардын ичинде биринчи орунду ээлейт. 1939-ж. анда 93 миң киши, эми 431 миң киши жашайт.

Фрунзе — республиканын башкы илимий жана маданий борбору: университет жана алты институт, орто атайын билим берүү окуу жайы, институттары жана лабораториялары бар Илимдер Академиясы, кыргыз, орус жана дунган тилинде адабияттарды чыгарган үч басмасы, опера жана балет, драма (кыргыз жана орус), куурчак театры, филармония, цирк жана башкалар бар.

Фрунзенин дагы бир өзгөчөлүгү бар: өнөр жай продукциясынын жармын фабрика менен заводдор берет. Металл кесүүчү станокторду чыгаруу боюнча ал Орто Азия боюнча эң ири шаар, автомашина анда гана чыгарылат. Мында эң татаал машиналар, ошону менен бирге электрондук-эсептөө, прибор жана аппараттар чыгарылат. Тамак жана жеңил өнөр жайы эң ири ишканалардан болуп саналат. Электроэнергия менен кубаттуу ТЭЦ жана Чоң Чүй каналынын батыш тармагындагы каскад гидроэлекростанциясы камсыз кылат.

Фрунзе — бак-шактуу шаар. Молдован тилинен «Фрунзе» деген сөздү которгондо «жашыл жалбырак» дегенди билдирет. Үйлөрдүн короосунда, көчөдөгү, скверлердеги жемиш бактары, чоң парктар да көп. Бактардын ичинде дуб, карагач, терек, каштан, ак акация, кайың, карагай, арча үстөмдүк кылат. Газзондордо ар түрдүү гүлдөр менен бирге көк-жашыл өсүмдүктөр калың өсөт. Жай бою көпкөк асон является крупнейшим в Средней Азии, только в нем производятся автомашины. Здесь же выпускают наиболее сложные машины, в том числе электронно-вычислительные приборы и аппаратуру. Предприятия пищевой и легкой промышленности — самые крупные. Электроэнергией обеспечивают собственная мощная ТЭЦ и каскад гидроэлектростанций, построенных на западной ветке Большого Чуйского канала.

Фрунзе — город зеленый. В переводе с молдавского слово «фрунзе» — означает «зеленый лист». В зеленом убранстве преобладают дуб, карагач, тополь, каштан, белая акация, береза, ель, арча. Разнообразная по оттенкам густая зелень в сочетании с яркими цветами на газонах — характерная черта городского пейзажа. Почти во все летние дни — голубое чистое небо и на его фоне четко вырисовываются заснеженные вершины гор.

Во Фрунзе даже самые жаркие дни не кажутся тягостными. Летний зной смягчают относительно большая высота над уровнем моря, непосредственная близость заснеженных гор, арыки с журчащей водой вдоль зеленых улиц.

Перпендикулярно друг другу в широтном и меридиональном направлениях расходятся улицы. Центр — огромный прямоугольник наиболее благоустроенных бульваров, улиц и площадей. Восточная и западная зоны застраиваются промышленными предприятиями. Северная — полусельская окраина, застроена преимущественно одноэтажными жилыми домами. В южной части расположились новые микрорайоны с многоэтажной застройкой своеобразной планировки.

ман булутсуз ачык болуп, андан чокулары аппак тоолор ачык көрүнүп турат.

Фрунзеде эң ысык күндөр да кишини анча кыйнабайт. Жайкы ысыкты деңиз деңгелинен бийиктик, кардуу тоолордун жакындыгы, жашыл көчөлөрдү бойлоп шылдырап аккан суулар жумшартат.

. Шаардын планында мына мындай. Көчөлөр бири-бирине багытташ жана туурасынан кеткен. Борбордо — чоң түс бурчтукта эң ыңгайланган бульварлар, көчөлөр жана аянттар жайланышкан. Чыгыш жана батыш жагы өнөр жай ишканалары курулуп жаткан зоналар. Түндүк бөлүгү шаардык-селолук чет жагы, көбүнчө бир кабаттуу турак үйлөр менен курулган. Түштүк жагында өзгөчө планировкаланган көп кабаттуу курулуштары бар жаңы микрорайондор жайланышкан.

Борбордун кызыктыраарлык сонун жерлери менен тааныштырууну баарынан да темир жол вокзалынан баштоо түзүк. Бул жерден Дзержинский бульвары — дуб, карагачтан, теректен турган катар аллеялары жана гүл газондору бар кең парк тилкеси башталат. Бульвар менен барып азыркы кездеги архитектураларды, эстеликтерди көрүү, эгерде убакыт жетишсе музей менен театрларга кирип көрүү сунуш кылынат.

Вокзалдын алдындагы аянтта Михаил Васильевич Фрунзенин эстелиги, «Ала-Тоо» мейманканасы жана Кыргыз ССРинин геологиялык башкармасынын имаратын көрүүгө татыктуу. Борборду карай аллея менен баратканда 1944-жылы өлгөн атактуу кыргыз акыны Жоомарт Бөкөнбаевдин, Социалисттик Эмгектин эки жолку Баатыры атактуу кызылчачы Зуура-

Знакомство с достопримечательностями столицы лучше всего начать от железнодорожного вокзала. Отсюда начинается бульвар Дзержинского—широкая парковая полоса с аллеями из дуба, карагача, пирамидального тополя и с газонами цветов. Здесь здания современной архитектуры, памятники, музеи, театры.

На привокзальной площади привлекают внимание памятник Михаилу Васильевичу Фрунзе, гостиница «Ала-Тоо» и здание Геологоуправления Киргизской ССР. В центре бульвара установлен памятник киргизскому поэту Джоомарту Боконбаеву, умершему в 1944 г. Там же находится новая гостиница «Пишпек». На пересечении бульвара с Ленинским проспектом расположился старейший кинотеатр города — «Ала-Тоо», на высоком пьедестале — величественная скульптура В. И. Ленина. Слева — здание, построенное в традициях древней восточной архитектуры,— это исторический музей Киргизии. Рядом здание Зоологического музея, имеющего полную коллекцию фауны республики. В густой зелени Дубового парка расположился Русский драматический театр. Здесь же — 11-метровый обелиск над братской могилой революционеров, павших в 1918 г. в борьбе за установление Советской власти в Киргизии. У основания обелиска пылает вечный огонь.

С Дубовым парком соседствует Центральная площадь — место праздничных демонстраций и митингов трудящихся столицы. На площадь выходит фасад нового здания Киргизского театра драмы.

Напротив Дома правительства в канун большого торжества — празднования 50-летия республики и Компартии Киргизии — воздвигнут монумент Трудо-

кан Кайназарованын эстелиги жана ошол эле жерде жаңы «Пишпек» мейманканасы бар. Бульварды Ленин проспектиси кесип өткөн жерде эң эски «Ала-Тоо» кинотеатры орун алган. Андан ары Дуб паркынын көрүнүшүндө, гүлдөрдүн арасында, бийик пьедесталда В. И. Лениндин келишкен эстелиги турат. Сол жагында байыркы чыгыш архитектура менен Кыргызстандын тарыхый музейи курулган. Анын сол канатында республиканын фаунасынын эң толук коллекциясы бар Зоологиялык музейдин экспонаттары жайланышкан. Калың өскөн дуб паркынын ортосунда Орус драма театры жана сүрөт искусствосунун Көрсөтмө залы жайланышкан. Мына ошол эле жерде 1918-жылы Кыргызстанда Совет бийлигин куруу үчүн каза тапкан революционерлердин-боордоштордун бейтинин үстүндөгү 11-метрлик обелискда турат. Обелисктин ылдыйкы бетинде түбөлүк от алоолоп күйөт.

Дуб паркы менен катарлаш — борбордун эмгекчилеринин майрамдык демонстрациялар менен митингалар өткөрө турган Борбордук аянт жайланышкан. Аянтка кыргыз драма театрынын фасады чыгат. Аянттын бир бөлүгүн ыңгайлуу сквер ээлейт — сейрек жолугуучу дарактары өскөн Ботаника багынын филиалы, жана күчтүү фонтан, көп түрдүү гүл клумбалары бар, ал гүлдөрдө кыргыз орнаменти билгичтик менен коолдолгон. Аянт менен катарлаш М. В. Фрунзенин мемориалдык музейинин имараты курулган, анын биринчи кабатында Фрунзенин үй-бүлөсүнүн там үйү, анда Михаил Васильевич жаша-гандагы буюмдары менен сакталган. Өкмөт үйүнүн маңдайында чоң майрамды — республиканын жана вой Славы. Это девятиметровый гранитный обелиск темно-красного, почти вишневого цвета. На одной из сторон, обращенной к Дому правительства — Герб Киргизской ССР, полотнища Государственного флага республики, два ордена Ленина, орден Дружбы народов и орден Октябрьской революции. На зеркально полированном граните четко выделяются Указы Президиума Верховного Совета СССР о награждении Киргизской ССР орденами.

Первым орденом Ленина Киргизия была награждена в 1957 г. за успехи, достигнутые в увеличении производства сахарной свеклы, хлопка, продукции животноводства и успешное выполнение государственного плана заготовок сельскохозяйственных продуктов. Второй орден Ленина республике был вручен в 1963 г. за успехи, достигнутые киргизским народом в развитии промышленности, сельского хозяйства, культуры и в ознаменование 100-летия добровольного вхождения Киргизии в состав России.

В 1972 г. Киргизская ССР была награждена орденом Дружбы народов за заслуги трудящихся республики в развитии и упрочении Союза ССР, в укреплении дружбы и братского сотрудничества социалистических наций и народностей, за большой вклад в экономическое, социально-политическое и культурное развитие Советского государства и в ознаменование 50-летия образования СССР.

В 1974 г. республика была награждена орденом Октябрьской революции за большие успехи в развитии социалистической экономики, культуры, науки и в ознаменование 50-летия образования республики и Компартии Киргизии.

Кыргызстандын Компартиясынын 50-жылдык салтанатын майрамдоо алдында эмгек Даңкынын монументи орнотулган. Бул күңүрт-кызыл түстөгү тогуз метр бийиктиктеги обелиск. Анын өкмөттөр Үйү жагындагы бетинде Кыргыз ССРинин герби жасалган. Республиканын Мамлекеттик желегинин бетин билдирген монументтин туш жагында — Лениндин эки ордени, элдердин достуктары ордени жана Октябрь революция ордени коюлган. Күзгүдөй сүрүлгөн граниттин бетинде СССР Жогорку Советинин Президиумунун Кыргыз ССРин ордендер менен сыйлоо жөнүндөгү Указынын тамгалары даана көрүнүп турат.

Кыргыз ССРи биринчи жолу Ленин ордени менен 1957-жылы кант кызылчасын, пахтаны жана мал чарба продукциясын өндүрүүдө жетишкен ийгиликтери үчүн жана айыл чарба продукциясын даярдоонун Мамлекеттик планын ийгиликтүү аткаргандыгы үчүн сыйланган болучу.

Республикага экинчи Ленин ордени 1963-жылы кыргыз элинин өнөр жайдын, айыл чарбасынын жана маданияттын өнүгүшүндөгү жетишкен зор ийгиликтери жана Кыргызстандын Россиянын составына өз ыктыяры менен кошулушунун 100 жылдыгын белгилөөгө байланыштуу берилген.

1972-жылы Кыргызстан элдердин Достугу ордени менен республиканын эмгекчилеринин Советтер Союзун өнүктүрүүдө жана чыңдоодо, социалисттик улуттун жана элдердин достугун жана боордоштугун чыңдоодогу зор эмгектери, Совет мамлекетинин экономикалык, социалдык-саясий жана маданий өнүгүшүндөгү ири салымы үчүн жана СССРдин түзүлү-

Эмгек даңкы монументи. Шаардын борборунда тургузулган. Монумент Кыргызстандын улуу эмгегинин биографиясын кылымдарга даңктап турат.
Монумент Трудовой Славы. Воздвигнут на Центральной площади города. Монументом навсегда увековечены великие вехи трудовой биографии Киргизстана.

В. И. Ленин атындагы спорт дворецы. Кыргыз ССРинин жана Кыргызстан коммунисттик партиясынын 50-жылдыгын майрамдоо алдында пайдаланылууга берилген.

Дворец спорта им. В. И. Ленина. Сдан в эксплуатацию в канун празднования 50-летия Киргизской ССР и Коммунистической партии Киргизии.

шүнүн 50 жылдыгын белгилөөгө байланыштуу сыйланган.

1974-жылы Кыргыз ССРи Совет бийлигин чыңоо жана социалисттик экономиканы, маданиятты, илимди өнүктүрүүдөгү чоң ийгиликтери үчүн, ошондой эле республиканын жана Кыргызстандын Компартиясынын түзүлүшүнүн 50-жылдыгын белгилөөгө байланыштуу Октябрь революциясы ордени менен сыйланган.

Кыргызстандын түштүгүндө академиялык драма театрынын алдында Достук монументи тургузулган. Ал атактуу датага Кыргызстандын Россиянын составына өз ыктыяры менен киришинин 100 жылдыгын белгилөөгө арналган. Отуз метрдик бийиктиктеги эки сүттөй аппак канат сымал пилон асманга умтулган. Пилондорго орус жана кыргыз элинин бузулбас биримдигин билдирген жезден жасалган көп фигуралуу шакек курчалган. Компоцияның ортосунда эки аял — эненин: орус жана кыргыз аялдарынын барельефи турат. Алардын кол кармашып салтанаттуу сыймыктуу турушканы Совет мекенинин элдеринин жаркыраган азыркы жана эң сонун келечегин билдирет.

Андан бир аз батышка басканда Панфилов атындагы кең маданий жана эс алуу паркына киребиз. Кире бериште 8-гвардиялык аткычтар дивизиясынын командири, Москвага кире бериш жерде фашисттик басып алуучуларга каршы болгон согушта даңкы чыккан генерал Панфиловдун эстелиги турат. Согушка чейин Иван Васильевич Панфилов Кыргыз ССРинин аскер комиссары болгон. Бул райондо бүтүндөй бир спорттук комплекс: «Спартак» стадиону,

Часть площади занимает уютный сквер — филиал Ботанического сада с редкими породами деревьев и мощным фонтаном, яркими цветочными клумбами, в декоративном оформлении которых удачно использован киргизский орнамент. Рядом с площадью сооружено здание мемориального музея М. В. Фрунзе, на первом этаже сохранен глинобитный дом с обстановкой того времени, когда в нем жил Михаил Васильевич.

Южнее Киргизского академического драматического театра воздвигнут монумент Дружбы в честь знаменательной даты—100-летия добровольного вхождения Киргизии в состав России. Два белоснежных крыльевидных пилона взметнулись на тридцатиметровую высоту. Пилоны опоясывает многофигурное кольцо, выполненное из кованой меди, символизирующее нерасторжимое единство русского и киргизского народов.

В центре композиции барельефа — две женщины-матери: русская и киргизка. Сплетение их рук, величественный, гордый облик говорят о светлом настоящем и прекрасном будущем Советской отчизны.

Пройдя немного на запад, входим в обширный парк культуры и отдыха им. Панфилова. У главного входа возвышается памятник генералу Панфилову, командиру 8-ой гвардейской стрелковой дивизии, прославившейся в боях с фашистскими захватчиками на подступах к Москве. До войны Иван Васильевич Панфилов был военным комиссаром Киргизской ССР. В этом районе сооружен целый спортивный комплекс: стадион «Спартак», вмещающий 25 тыс. зрителей, Дворец спорта им. В. И. Ленина, панорамный кинотеатр «Россия», филиал Киргизской филармонии и другие культурно-массовые учреждения.

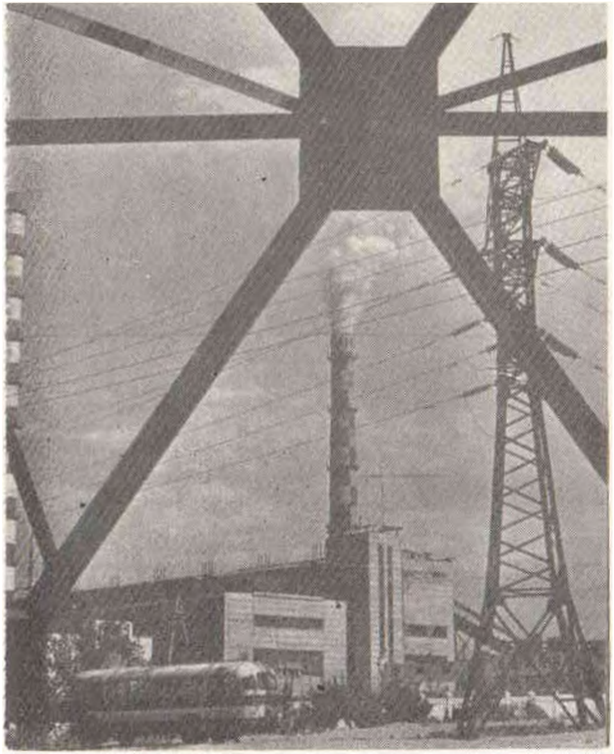

Фрунзе ТЭЦи — Шаардын энергетикалык жүрөгү. (кубаты 400 миң квт.)
Фрунзенская ТЭЦ — энергетическое сердце города.

Пересекая широкую автомагистраль — ул. им. 50 лет Киргизской ССР,— оказываемся в северной части города. В недалеком прошлом ее территория была заболочена и почти не заселена. Когда же провели западную ветку Большого Чуйского канала и осушительные работы, сюда, как на дачу, двинулась масса индивидуальных застройщиков. Сейчас здесь повсюду в зелени садов и виноградников утопают одноэтажные домики. Рекомендуем заглянуть в Карагачевую рощу, заложенную А. М. Фетисовым в 1883 г. из специально подобранных им разных видов среднеазиатского карагача, отдохнуть, совершить лодочную прогулку по Комсомольскому озеру, а в жаркий день — искупаться.

Одной из главных магистралей города, соединяющей его восточную и западную промышленные зоны, является Ленинский проспект. Восточная промышленная зона охватывает территорию, лежащую восточнее р. Аламедин, где еще недавно были расположены пригородные села Аламедин и Токольдош. Они не исчезли полностью, и теперь между кварталами современных построек встречаешь одноэтажные дома с садами, виноградниками, огородами. В этой зоне сосредоточены, пожалуй, самые известные предприятия Фрунзе, его энергетическое «сердце»: мощная — ТЭЦ, камвольно-суконный комбинат, дающий 85% шерстяных тканей Средней Азии, единственный в Средней Азии автосборочный завод, завод антибиотиков, электровакуумный, электронно-вычислительных приборов и многие другие. Вблизи ТЭЦ находится большое тепличное хозяйство, поставляющее городу свежие овощи в зимнее время.

В. И. Ленин атындагы спорт двореци курулган, «Россия» панорамалык кинотеатры, Кыргыз Филармониясынын филиалы жана башка маданий-массалык мекемелер жайланышкан.

«50 лет Киргизской ССР» атындагы кеңири автомагистралдык көчөнү кесип өтүп шаардын түндүк бөлүгүнө чыгабыз. Бул жер мындан бир нече жыл мурда саздак келип жана киши жашабаган. Чоң Чүй каналынын батыш тармагын курганда жана кургатуу иштерин жүргүзгөндө дача катары өздүк үйлөр көп курула баштады. Азыр да бул жерде дача сыяктуу бир кабат үйлөрдүн арасында бактар менен жүзүмдөр көпкөк болуп турат. Азиялык карагачтан турган Карагач багына барып, эс алууну, Комсомол көлүндө кайыкка түшүүнү, ал эми ысык кезде суута түшүп кетүүңөрдү сунуш кылабыз.

Ленин проспектиси шаардын башкы магестралдарынын бири, аны чыгыш жана батыш өнөр жай зоналары менен кошуп турат.

Чыгыш өнөр жай зонасына жакында эле шаардын жанындагы Аламүдүн жана Төкөлдөш селосунан орун алган Аламүдүн суусунун чыгышындагы жерлер кирет. Алар такыр жоюлган жок, азыр деле чоң үйлөр курулган кварталдардын арасында бактары, жүзүмдөрү жана огороду бар бир кабат үйлөрдү жолуктурасың. Ушул зонада Фрунзенин эң атактуу ишканалар: кубаттуу ТЭЦ, Орто Азиянын жүндөн токулган кездемесинин 85% берген камволдук-сукно комбинаты, чоң жүк ташуучу самосвалдарды чыгаруучу Орто Азиядагы жалгыз автомобил жыйноочу завод, антибиотик, электровакуум жана электронно-эсептегич жана башка заводдор жайланышкан. ТЭЦке жакын

Ленинский проспект пересекает старейшая магистраль города — ул. Советская. Здесь расположились крупнейшие здания города: Государственный театр оперы и балета (зрительный зал на 1000 мест), музей изобразительных искусств, республиканская библиотека им. Н. Г. Чернышевского (одно из крупнейших в Средней Азии книгохранилищ), восьмиэтажная гостиница «Кыргызстан», которые вместе с другими зданиями входят в архитектурный ансамбль — Театральная площадь.

Южнее театра оперы и балета воздвигнут памятник Токтогулу Сатылганову. На строгом прямоугольном постаменте из красного гранита мы видим сидящего акына с комузом в руке. Он словно внимает звукам новой жизни, сосредоточенно и пристально всматривается в неё.

По мере продвижения на запад по Ленинскому проспекту всё чаще встречаются культурные учреждения — Дом художника, Государственная филармония, ряд кинотеатров. Создано несколько архитектурных ансамблей: Советская площадь с Горисполкомом, Министерством сельского хозяйства, Проектным институтом, Политехническим техникумом; немного севернее, на месте бывшей Дунганской слободы — Университетская площадь с комплексом зданий Киргизского государственного университета, насчитывающего ныне до 15 тыс. студентов.

Западнее утопающего в зелени бульвара Молодой Гвардии, Ленинский проспект сливается с проспектом им. 50 лет Киргизии; мы вступаем в западную промышленную зону. Именно здесь, на станции Пишпек, куда в 1924 г. пришла железная дорога из Лугового,

жерде кышында шаарды жаңы өскөн жашылчалар менен камсыз кылган чоң теплица бар.

Театрдык аянтта кооз, келишимдүү Кыргызстан мамлекеттик опера жана балет театры (көрүүчү залына 1000 киши батат), сүрөттөөчү искусстволор музеи, Н. Г. Чернышевский атындагы республикалык (Орто Азияда эң чоң китеп сактоочу жери бар) китепкана, сегиз кабаттуу «Кыргызстан» мейманканасы жайланышкан. Опера жана балет театрынын түштүк жагында Токтогул Сатылгановго эстелик тургузулган. Кызыл граниттен жасалган түс бурчтуу постаментте колуна комуз кармап отурган акынды көрөбүз. Ал жаңы турмушту даңктап ырдап тургандай көрүнөт.

Ленин проспектиси боюнча батышка барган сайын маданий мекемелер: художниктер Үйү, Мамлекеттик Филармония, бир катар кинотеатрлар, баатырлар аллеясы жолугат. Бир нече архитектуралык төмөнкү ансамблдер жайланышкан административдик-окуу жайларынан — Горисполком Совет аянты менен, айыл чарба Министерствосу, Долбоорлоо институту, Политехникалык техникум; бир аз түндүгүрөөк, мурдагы Дунгандык Слободанын ордуна — Университеттик аянт, Кыргыз Мамлекеттик университетинин комплекст үйлөрү жайланышкан, азыр анда 15 миң студент окуйт.

Батышыраакта көк-жашыл өсүмдүккө бөлөнгөн Жаш Гвардия бульвары жатат. Ленин проспектиси «50 лет Киргизии» проспектиси менен кошулат. Биз «батыш өнөр жай зонасына» киребиз. Так ушул жерден, Пишпек станциясынан 1924-жылы Луговойдон темир жол келип шаардын өнүгүшү башталган. «Интергельпо» («өз ара жардам берүү» промыслолук

М. В. Фрунзе атындагы ордендүү айыл чарба машиналарын куруучу завод. Анын чыгарган прессподборщиктери Европанын 19 мамлекетине экспорттолот.

Орденоносный сельскохозяйственного машиностроения завод им. М. В. Фрунзе. Его уникальная продукция—пресс-подборщики — экспортируется в 19 стран Европы, 18 стран Азии, 13 стран Африки и в 3 страны Америки.

кооперативдик бирикме) Чехословакиялык жумушчулардын катышуусу менен пайда болуп, ошондо ал бул жерде бир катар — тери, сукно, механикалык, столярдык-мебелдик жана башка анча чоң эмес ишканаларды түзүшкөн. Азыр алардын ордунда — Фрунзе атындагы айыл чарба машиналарын куруучу чоң завод, СССРда консерва чыгаруу боюнча көрүнүктүү орунду ээлеген эт комбинаты, тамак жеңил жана оор өнөр жайларынын башка толуп жаткан өндүрүштөрү бар. Турак жай кварталдарынын айланасына көк-жашыл бактар тигилип, Юлиус Фучик атындагы парк, спорттук курулуштар бар.

Шаардын түштүк бөлүгүндөгү Мир проспектиси менен барабыз. Ал жол аэропортко, андан жогору республикалык айыл чарба көргөзмөсүнө, эс алуу үйүнө, спорт базаларына алып барат.

Түштүк, Фрунзенин темир жолдон аркы бөлүгүндө турак үйлөр жайланышкан, бирок, бул зонада да өнөр жай ишканалары жана окуу жайлары аз эмес. Мисалы, өзүнүн продукциясы эл аралык конкурстарда далай жолу жогорку баа алган Шампанвинкомбинаты бар. Ушул эле жерде: политехникалык, медициналык, айыл чарба, искусство жана физкультура институттары жайланышкан.

Асфальт шоссеси жогору жакта Кыргыз кырка тоосун бойлоп ондогон километрге созулуп Байтик дөңсөсүнө чейин барат. Бул жерде жаз жана кыш анча ысык да, суук да эмес, абасы таза. Байтик ойдуңунун батыш бөлүгүндө анча чоң эмес суу сактагыч, эс алуу үйү жана фрунзеликтердин дачалары бар. Бул жерден жогорку продукталуу Ала-Тоо тукумундагы сүт-эт малын алууда зор роль ойногон

началось промышленное развитие города. «Интергельпо» (промыслово-кооперативное объединение «Взаимопомощь»), возникшее при участии чехословацких рабочих, создало здесь ряд небольших предприятий — кожевенное, суконное, механическое, столярно-мебельное и другие. Сейчас на этом месте — завод сельскохозяйственного машиностроения им. Фрунзе, мясокомбинат (один из крупнейших в СССР по выпуску консервов), и много других производств пищевой, легкой и тяжелой промышленности.

В южную часть города направляемся по меридиональному проспекту Мира. Дорога ведет к аэропорту, ВДНХ и далее — к домам отдыха, спортивным базам, курортам, расположенным в зоне предгорий.

Эта часть города занята преимущественно жилыми массивами, но и в этой зоне размещено немало промышленных предприятий и учебных заведений. Интересен, например, Шампанвинкомбинат, неоднократно получавший высокую оценку своей продукции на международных конкурсах. Здесь же институты: политехнический, медицинский, сельскохозяйственный, искусств и физической культуры.

Далее асфальтированное шоссе ведет в Байтыкское межгрядовое понижение, протянувшееся на десятки километров вдоль Киргизского хребта. Лето и зима здесь более умеренные, воздух чище. В западной части Байтыкской впадины имеются небольшие водохранилища, располагаются дома отдыха и дачный «городок» фрунзенцев. На высоте 1400 м над уровнем моря, всего в 25 км от Фрунзе обосновалась спортивная база Чоң-Таш, привлекающая зимой любителей лыжного спорта.

Стрельникова атындагы асыл тукум чарбасы менен таанышууга болот.

Стрельникова атындагы совхозунан бир аз берирээк Фрунзеден бар болгону 25 км алыстыкта, деңиз деңгээлинен 1400 м бийиктикте Чоң-Таш спорттук базасы бар. Кышында бул жерге лыжа спортуна кызыккан фрунзеликтер келет.

Эс алуу үйүнөн асфальт жолу бүтүп, андан ары кара жол менен автомашина бир нече километр жогору Ала-Арча суусунун жогору жагындагы кооз капчыгайга баруугa болот. Деңиз деңгээлинен 2100 м бийиктикте карагай токойдун арасында «Ала-Арча» алпинисттик лагери турат. Түбөлүк кар жаткан тоолордун чокусунун жанында эс алуу, тоо жантаймалары жана капчыгайларда сейилдөө, Ак-Сай жана Адыгене шаркыратмасынын тунук шаркыратмасын карап туруу кандай сонун.

Фрунзе шаардык аткаруу комитетинин эмгекчилер депутаттарынын чечими боюнча Аламүдүн капчыгайында маданий жана эс алуу табигый паркы түзүлүп жатат.

Кыргыз Ала-Тоосунун этектери менен толугураак таанышуу үчүн ошондой эле Ысык-Ата курортунда болууну сунуш кылабыз. Ал Фрунзеден түштүк-чыгышта 78 км аралыкта жайланышкан. Чүй өрөөнүн бойлоп даңгыраган жол Юрьевка селосуна чейин, андан ары Ысык-Ата суусунун өрөөнү менен барат. Анын айрым жерлеринде тик аскалар жолугат. Курорттун өзү кеңири террасадагы кооз парктан орун алган. Айланасында кооз жерлер, таң калаардык катмарлашкан аскалар, шаркыратмалар, арча токойлору көркүн чыгарат. Чоң кой таштарынын биринде

Грунтовая дорога позволяет автомашине подняться еще километров пятнадцать до живописного ущелья верховьев Алаарчи. На поляне, у опушки елового леса, на высоте около 2100 м над уровнем моря, раскинулся альпинистский лагерь «Алаарча». Хорошо отдохнуть по соседству с заснеженными вершинами, побродить по скалам и ущельям, полюбоваться хрустальными водопадами Адыгене и Аксая.

Для знакомства с предгорьями Киргизского Алатоо рекомендуем побывать также на курорте Иссыката. Это в 78 км к юго-востоку от Фрунзе. Накатанная дорога идет вдоль Чуйской долины до села Юрьевки, затем по ущельеобразной долине р. Иссыката. Высокие, местами отвесные скалы, вздымаются над ней. Курортный поселок разместился на просторной террасе в красивом парке; живописны его окрестности: причудливые нагромождения скал, водопады, арчовые леса; на одном из гранитных валунов сохранилось изображение Будды, высеченное, как предполагают ученые, в первые века нашей эры.

Целебные свойства курорта известны с давних времен. Больные, приезжающие из разных мест Средней Азии, пользовались источниками примитивно, без врачебного наблюдения. Теперь Иссыката (Арасан) — один из благоустроенных курортов республики для больных нервными, ревматическими, кожными и другими заболеваниями. В перспективе на курорте одновременно будет отдыхать около 600 человек.

Одним из примечательных мест является Чумышская плотина и небольшое водохранилище — первое значительное гидротехническое сооружение Киргизии. Отсюда берут начало два крупных оросите-

Будданын сүрөтү бар, ал ташка болжогонго караганда биздин кылымдын биринчи кылымдарында чегилген.

Бул курорт минералдык муздак жана ысык суулары, ылайлары менен даңкы чыккан. Алардын дарылык касиети эчактан бери белгилүү. Орто Азиянын ар кайсы жерлеринен келген оору кишилер аны жөнөкөй жол менен врачтын кароосусуз пайдаланышкан. Эми Ысык-Ата нервдик, ревматикалык, тери жана башка оорулары менен ооругандар үчүн республикадагы ыңгайлаштырылган курорттордун бири болуп саналат. Келечекте мында бир эле убакта 600 киши эс алат.

Чүмүш плотинасы эң кооз жерлердин бири болуп саналат. Ошондой эле Кыргызстандын биринчи ири гидротехникалык курулушу болуп эсептелет. Мына ушундан эки чоң сугат каналы башталат: сол жээгинин Атбашы (Кыргызстандыкы) жана оң жээгиники Георгиевский (Казакстандыкы).

Фрунзеде жашаган кишилер жана жакын селолордон суу сактагычка балык кармоо, суугa түшүү жана айланадагы токойдо сейилдөө үчүн барышат. Туристтер үчүн мындан тышкары аскада байыркы замандын кишилеринин тарткан сүрөттөрүн көрүү кызык, анткени, ал бул жерде өтө жакшы сакталган.

Атбашы каналы батышты карай 60 км ашык созулат. Канал бойлоп Орто Азиянын түздүгүнө мүнөздүү болгон түрдүү ландшафты көрүүгө болот. Суу аккан каналдын түндүк жагында гүлдөгөн оазистер: кант кызылчасынын талаасы, токой бадалдары, ыңгайлашылган поселкалардагы бактар жана жүзүмдөр өсөт. Атбашы каналынан бир аз туштүгүрөөк көрү-

ных канала: Атбашинский — левобережный (киргизский) и Георгиевский — правобережный (казахский).

К водохранилищу едут жители Фрунзе и ближних селений побродить в прибрежных лесах, покупаться, половить рыбу. Для туриста интересно, кроме того, ознакомиться с наскальными рисунками первобытного человека, которые здесь прекрасно сохранились.

Атбашинский канал протягивается на запад более чем на 60 км. Можно позволить себе небольшую поездку вдоль канала, увидеть и почувствовать те поразительные по контрастности ландшафты, которые так характерны для равнин Средней Азии. По северную сторону канала, куда вода идет самотеком — цветущие оазисы: поля сахарной свеклы, лесные рощи, сады и виноградники, благоустроенные поселки. Совершенно иная картина южнее Атбашинского канала: на большой площади — безжизненная степь. Для того, чтобы возродить степи к жизни, здесь построено Нижнеалаарчинское наливное водохранилище (в 15 км к северо-западу от Фрунзе). При полном заполнении оно займет площадь в 3000 га. По его берегам проводятся лесопосадки, строятся водные станции, искусственные пляжи. Создается еще одна зона отдыха. Канал от водохранилища изменит облик этого района. На орошаемых землях будут созданы новые совхозы, появятся плантации сахарной свеклы, сады, виноградники.

От Чумышской плотины возвращаемся по дороге, идущей мимо шести, следующих одна за другой, Аламединских ГЭС. Небольшие гидроэлектростанции до строительства мощной ТЭЦ во Фрунзе давали основную массу электроэнергии, потребляемой столицей.

нүшү такыр башкача: чоң аянтта тиричилик жок талаа жатат. Мында, талаада тиричилик болсун үчүн Төмөнкү Ала-Арча суу сактагычы (Фрунзеден 15 км түндүк — батышта) курулган. Аны толук толтурганда суу 3000 га аянтты ээлейт. Анын жээгине жыгач отургузулуп, суу станциялары, жасалма пляждар курулуп, дагы бир эс алуу зонасы түзүлөт. Суу сактагычтан кеткен канал райондун көрүнүшүн өзгөртөт. Чоң аянттарда жаңы совхоздор түзүлүп, кант кызылча плантациясы, бактар, жүзүм өстүрүлөт.

Төмөнкү Ала-Арча суу сактагычынын түндүгүндө ири «Манас» аэропорту курулуп жатат.

Чүмүш плотинасынан кайра биринен сала бири кеткен алты Аламүдүн ГЭСи боюнча кайтабыз. Бул анча чоң эмес гидроэлектростанция каскадасы Фрунзе кубаттуу ТЭЦти курганга чейин борборго негизги электр энергиясын берген болучу. № 5 Аламүдүн ГЭСинин суу сактагычында парк уюштурулуп, пляж жана кайык станциясы бар. Бул борбордук эс алуучу жакшы жердин бири, ага шаардан автобус барып турат.

Фрунзеден батышты карай темир жол жана ага багытташ автомобиль жолу кетет. Автомобиль жолу эски Жети-Суу трактысы боюнча өтөт. Фрунзеден 20 км батышыраактан биринчи чоң село — Сокулук жолугат; ал өткөн кылымдын орто ченинде орустар тарабынан Ново-Троицкое деген атта негизделген. Эми ага коңшулаш шаар тибиндеги эки чоң заводу — Ново-Троицкий кант жана Ново-Троицкий машина куруу заводу (тамак өнөр жайлары үчүн жабдык чыгарат) бар, Краснооктябрьский поселогу пайда болду. Сокулукта Советтер Союзунун Баатыры панфилов-

У водохранилища Аламединской ГЭС № 5 разбит парк, имеются пляжи и лодочная станция. Это один из столичных соляриев, сюда курсируют городские автобусы.

На запад от Фрунзе идет железная дорога и параллельно ей — автомобильная. Последняя проходит по старому Семиреченскому тракту. На 20 км — первое большое село — Сокулук. Оно основано русскими еще в середине прошлого века. По соседству — поселок городского типа Краснооктябрьский с двумя крупными заводами — Новотроицким сахарным и Новотроицким машиностроительным (оборудование для пищевой промышленности). В Сокулуке сооружен памятник жителю села — герою Советского Союза панфиловцу Д. Шопокову; его именем названа ж. д. станция.

На 40 км западнее столицы — поселок городского типа Первомайский, с двумя сахарными заводами, слившийся со старейшим русским селом Беловодское. Наконец в 60 км западнее встретится город Кара-Балты и в нем — сахарный завод, а вблизи — единственный в республике завод эфирных масел, а за ним еще один поселок — Каинда — с мясоконсервным, сахарным и кабельным заводами.

Здесь близко соседствует ряд сел (Калининское, Чалдовар и др.) и поселков городского типа с разными предприятиями, которые в известной мере уже сформировались в небольшой промышленный узел. Согласно районной планировке, здесь в перспективе намечается строительство новых предприятий, в частности азотно-тукового комбината, и создание города с населением в 200 тыс. человек.

чу Д. Шопоковго эстелик курулган, темир жол станциясына анын ысымы коюлган.

Андан кийин эки кант заводу бар шаар тибиндеги поселок борбордон 40 км батышыраактан жолугат — бул азыркы Беловодский селосу менен бириккен Первомайский поселогу. Акыры 60 км батышыраактан Кара-Балта шаары жолугат, анда кант заводу, ага жакын жерде республикадагы жалгыз эфир майынын заводу бар, андан ары эт комбинаты, кант жана кабель заводу бар — Кайыңды поселогуна кезигебиз.

Бул жерде бир катар селолор (Калинин, Чалдовар ж. б.) жана ар түрдүү ишканалары бар шаар тибиндеги поселоктор коңшу турушат, булар белгилүү бир даражада анча чоң эмес өнөр жай түйүнүнө айланышкан. Ал эми райондук пландоого ылайык бул жерде келечекте жаңы ишканалардын курулушу белгиленген, мисалы, азоттук-түк комбинаты жана 200 миң калк жашоочу шаарды түзүү каралган.

Чалдовар селосунан өтүп Казак ССРнин территориясына киребиз, Жамбулга чейин 230 км. Батышты көздөй уланган Кыргыз тоо кыркасы бара-бара төмөндөйт, бул жерден башталган суулардын суусу аз, эл турган пункттар сейрегирээк жолугат. Болжол менен жолдун орто ченинде оң жактан так жолго чейин Муюн-Кум талаасынын куму кезигет... Жамбулдан Ташкент автострадасынан четке кетип, түштүкчыгышка бурулабыз жана 10—12 км кийин биз кайра Кыргызстанга киребиз.

Минул село Чалдовар, вступаем на территорию Казахской ССР. Продолжающийся на запад Киргизский хребет становится все ниже, речки, берущие здесь свое начало, делаются все маловоднее, а населенные пункты встречаются все реже. Примерно на середине пути справа к дороге подступают пески пустыни Муюнкум... В Джамбуле однако покидаем Ташкентскую автостраду, сворачиваем на юго-восток и через 10—12 км мы снова в Киргизии.

ТАЛАС ӨРӨӨНҮНДӨ

Бул Талас суусунун жогорку агымынын бассейининен орун алган анча чоң эмес (11,5 миң кв км.) өрөөн. Аны Кыргызстандын башка райондорунан өтүүгө кыйын болгон бийик ашуулары бар түндүктө — Кыргыз жана түштүктө Талас тоо кыркалары бөлүп турат. Тоо кыркалары чыгышта жакындашып тоо түйүндөрүн пайда кылат да, батышта кайра ажырап кетет. Өрөөн чыгыштан батышты карай 100 км ашык созулуп, түбү деңиз деңгелинен 1600 м ден, чек арада, анын туурасы 25 км жеткен жерде 650 м чейин төмөндөйт.

Талас өрөөнү Чүй өрөөнүнө салыштырганда бир кыйла кургагыраак жана суугураак келет. Жаратылыш шарты боюнча — бул республиканын эң сонун жеринин бири. Анын негизги байлыктары: 100 миң га күрдөлдүү жерди айдоо аянты ээлейт, 400 миң га ашык жери жайыт жерге таандык. Талас суусу жана анын куймалары электр энергияга бай, табылган ар түрдүү кен байлыктары — күкүрт, мышьяк, жарым металл кендери, курулуш материалдары бар.

Азыркы кезде Талас өрөөнү республикада эң чоң айыл чарба району, өзгөчө тамеки өстүрүү, уяң жүндүү кой жана эт-сүт багытындагы мал багуу боюнча айырмаланып турат. Айыл чарба сырьёлорун кай-

В ТАЛАССКОЙ ДОЛИНЕ

Это сравнительно небольшая (11,5 тыс. кв. км) долина в бассейне верхнего течения р. Талас. От других районов Киргизии ее отделяют мощные с труднопроходимыми перевалами хребты: Киргизский — на севере и Таласский — на юге. На востоке хребты сближаются и образуют горный узел, к западу они расходятся. Долина протягивается с востока на запад более чем на 100 км, а ее днище снижается с 1600 м до 650 м над уровнем моря у границы, где ее ширина достигает 25 км.

Таласская долина, по сравнению с Чуйской, несколько суше и прохладнее. По природным условиям — это благодатнейший уголок республики. Ее главные богатства: 100 тыс. га плодородных земель занято под пашни, свыше 400 тыс. га — под горные пастбища. Масса скрытой электроэнергии в водах горной р. Талас и ее притоков, достаточное разнообразие выявленных полезных ископаемых — серный колчедан, мышьяк, полиметаллические руды, строительные материалы.

Ныне Таласская долина — крупный сельскохозяйственный район республики, выделяющийся в особенности табаководством, тонкорунным овцеводством и мясомолочным животноводством. Имеются не-

ра иштеп чыгуучу жана кеңири колдонулуучу айрым товарларды иштеп чыга турган анча чоң эмес ишканалар бар.

Талас суусу Ичкелетау тоо кыркасынын ички өрөөндөрүнө кирип кеткен Чоң капка капчыгайына келдик. Азыркы кезде ал жабык: Киров суу сактагычынын плотинасы курулган. Плотинанын ичиндеги жерге 550 млрд. куб м. суу батат, бул болсо ылдый жактагы Кыргызстан менен Казакстандын 180 миң га жерин сугарууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Плотинанын курула турган жери менен таанышып, Ичкелетау тоо кыркасын айланып өтүп батышка барабыз. Жолдон мурунку Бүткүл Союздук тамеки жана махорка институтунун зоналык тажрыйба станциясын жолуктурабыз. Анын талааларында «Дюбек», «Самсун» жана башка сорттогу жыты аңкыган тамекилер өстүрүлөт. Кичи капка капчыгайы боюнча тоо кыркасынын кардуу бөлүгүн өтүп, Талас Ала-Тоосунун тоо этегине барабыз. Алардын жайыттарын кой өстүрүүчү совхоздор эчактан бери пайдаланып келатышат. Мындагы эң чоң село — Грозный. Анда республиканын «Жоон-Төбө» кой өстүрүүчү эң эски асыл тукум совхозу бар. Мында тоо-жайыт шартына ылайыкташтырылган уяң жүндүү кыргыз асыл тукумдуу кою чыгарылып жана шартка көндүрүлгөн. Бул койлордун апсыйган жана жумшак буласы жүндөн токулган кездеменин эң баалуу сортторун даярдоо үчүн кетет; Жоон-Төбө койлоруна талап жылдан-жылга көбөйүүдө.

Күркүрөө капчыгайы жана Талас тоо кыркасынын башка суулары боюнча кыдырып, тоодогу кооз жерлерди, айрым жерлерден таштагы сүрөттөрдү көрө-

большие предприятия, перерабатывающие местное сельскохозяйственное сырье и производящие некоторые предметы широкого потребления.

Подходим к ущелью Чонкапка («Большие ворота»), пропиленному р. Талас во внутридолинной гряде Ичкелетау. В настоящие дни эти «ворота» закрыты: построена плотина Кировского водохранилища. Глубокая чаша вмещает свыше 550 млрд. куб. м воды. Это позволит оросить до 180 тыс. га нижележащих земель в Киргизии и Казахстане. Западнее гряды Ичкелетау расположилась быв. зональная опытная станция, на полях которой выращивают такие ароматические табаки, как «Дюбек», «Самсун», «Остроконец» и другие. Пересечем гряду по ущелью Кичикапка («Малые ворота») и окажемся в предгорьях Таласского Алатау. Их пастбищные просторы давно осваиваются овцеводческими совхозами. Первое крупное село — Грозное. В нем расположен один из старейших в республике овцеводческий племхоз «Джуан-Тюбе». Здесь выведена и акклиматизирована новая киргизская порода тонкорунных овец, приспособленная к горнопастбищному содержанию. Упругая и мягкая шерсть этих овец идет на изготовление дорогих сортов шерстяных тканей; с каждым годом растет спрос на джуантюбинских племенных баранчиков.

По ущелью Куркуреу и других рек на склонах Таласского хребта интересно побродить, полюбоваться горными красотами, местами можно увидеть наскальные рисунки. Отсюда хорошо смотрится самая высокая вершина Таласского хребта — пик Манас (4488 м).

От села Грозное автодорога (всего 8 км) ведет к

сүң, ушул жерден Талас тоо кыркасынын эң бийик чокусу — «Манас» пиги (4488 м) жакшы көрүнөт.

Автомобиль жолу Грозный селосунун өрөөндөгү Казак темир жолунун анча чоң эмес бөлүгүндө (17 км), Казакстандын чек арасы менен бойлоп Кыргызстандын жери менен кеткен жалгыз Маймак темир жол станциясына (бар болгону 8 км) барат. Бирок, биздин жол Ичкелетауну айланып башка жол менен Чоң капка капчыгайына түштүк жагы боюнча административдик райондун борбору Кировский (мурдагы Александровка) селосуна кайтабыз. Суу сактагычын толтургандан кийин бул селонун көпчүлүк бөлүгү суу астында калат, ошондуктан ага жакын жерде мындан жакшы ылайыкташтырылган райондук борбор курулууда.

Киров селосунун суунун астында калчуу бөлүгүндө археологиялык казуу иштери жүргүзүлүүдө. Археологдор жоголуп кеткен курулуштардын, мисалы, байыркы шаар — чеп Щельджинин калдыктарын издешет. 17 м маданий катмар ачылды, алардын төмөнкүлөрү V—VI жана жогоркулары XIV—XV кылымдарга туура келет.

Автомобиль жолу Талас суусунун сол жээги менен кетет. Бүткүл жолду бойлоп: Ключевка, Водное, Миң-Булак селолору жайланышкан. Бул селолор ар кайсынысы өзүнүн булагынын жанында жайланышкан, аны алардын ар биринин аты билдирип турат. Орловка селосунан Талас суусунан канал башталат да, ал Талас тоо кыркасынын этегин бойлой батышка 60 км созулуп, азыр анын суусу сол жээгинен төмөн жаткан айдоо аянттарын бүт сугарат.

Автомобиль жолунан бир кыйла чет жакта Талас

ж. д. станции и единственному в долине п. г. т. Маймак, расположенному на небольшом отрезке (17 км) Казахской ж д., проходящему по территории Киргизии вдоль границы с Казахстаном. Но наш путь будет несколько иным. Обойдем гряду Ичкелетау с юга и попадем в село Кировское (быв. Александровское). После заполнения водохранилища большая часть этого села окажется под водой, поэтому уже сейчас по соседству идет строительство его двойника, более благоустроенного.

На месте затопляемой части села Кировского ведутся раскопки. Археологи ищут остатки исчезнувших сооружений у «Больших ворот», в частности, древнего города — крепости Шельджи. Вскрыто 17 м культурных напластований, нижние из которых датируются V—VI и верхние — XIV—XV веками.

Автодорога тянется по левому берегу р. Талас. Через всю долину следуют один за другим селения: Ключевка, Водное, Мин-Булак, обосновавшиеся у источников грунтовых вод (ключа), о чем и свидетельствуют их названия. У села Орловки из р. Талас берет начало канал, протянувшийся вдоль подножья Таласского хребта к западу на 60 км.

Несколько в стороне от автодороги, ближе к подножью Таласского хребта, находится большое село Ленинполь. Оно возникло из четырех поселков, основанных немцами, переселившимися из Поволжья и Ставрополья в 1882 г. Село славится своими садами и не только ими. Здесь выводится аулиеатинская порода коров.

Город Талас — единственный в долине, (прежде село Дмитриевское, основанное русскими в 1877 г.).

тоо кыркасынын этегине жакын чоң Ленинполь селосу жайланышкан. Ал 1882-жылы Волга боюнан жана Ставрополдон көчүрүлүп келген немецтер тарабынан негизделген төрт поселоктон түзүлгөн. Бул село өзүнүн багы жана сүт-эт багытындагы аулиэата тукумундагы малды чыгаруу менен даңкы чыккан.

Талас өрөөндөгү жалгыз шаар (мурдагы Дмитриевка селосу, аны 1877-ж. орустар негиздеген). Шаар анча чоң эмес (20 миң киши жашайт, бир кабат үйлөр көбүрөөк. Анда бактар, ал эми Талас суусунун ортосундагы аралдарда кайыңдардан турган токойдо эс алуу кандай сонун.

Коңшу Бешташ суусунун боюндагы капчыгайда Талас өрөөнүндө Семенов пихтасы аралашкан Тянь-Шань карагайынан турган ийне жалбырактуу токой сакталып калган. Күчтүү жана машыккан кишилерге бул суунун жогорку башталган жерине чейин барып, анда деңиз деңгелинен болжол менен 3 миң метр бийиктикте тунук, бөгөп калгандан пайда болгон көлдү көрүүгө сунуш кылабыз.

Талас суусунун аркы жээгинде Манас күмбөзү (XIV к.) бар. Кыргыз легендасына караганда күмбөзгө эл эпосунун баатыры Манас коюлган, бирок босогосунун үстүндөгү анча-мынча сакталган жазуусуна караганда күмбөз Эмир Абукинин кызы — Кенизбек — Хатунга арналып курулган.

Фрунзеге жолду Үч-Кошой суусунун өрөөнү менен Өтмөк (бийликтиги 3330 м) ашуусу, андан ары жаңы Ош—Фрунзе автомобиль жолу аркалуу же артка бурулуп, басып өткөн жол менен кайра кайтууга болот.

Город небольшой (20 тыс. жителей), одноэтажный, строящийся. В нем много садов, имеется пойменный лес, преимущественно из тополей. Здесь можно отдохнуть и отсюда совершить автомобильные и пешие экскурсии в живописное ущелье соседней р. Бешташ — единственное место в Таласской долине, где сохранились чудесные хвойные леса из тяньшаньской ели с примесью пихты Семенова. Сильным и тренированным рекомендуем подняться в верховья этой речки, где на высоте примерно 3 тыс. м над уровнем моря лежат изумрудные, обвального происхождения озера.

На противоположном берегу р. Талас стоит мавзолей Гумбез Манаса (XIV в.). По киргизской легенде в мавзолее захоронен герой народного эпоса Манас, но согласно частично сохранившейся надписи на портале, мавзолей воздвигнут в честь Кенизбек-Хатун — дочери эмира Абуки.

Вернуться во Фрунзе можно либо продолжив путь по долине р. Учкошой через перевал Отмёк (высота 3330 м) и далее по новой магистрали Ош — Фрунзе, либо, повернув назад, повторить пройденный путь.

ФРУНЗЕ-РЫБАЧЫ

Фрунзеден чыгышты карай автомобиль жолун бойлоп үзгүлтүксүз эл отурукташкан пункттар созулуп жатат. Жол БЧКнын батыш тармагын кесип өтөт, оңдо канал ылдый түшкөн жерде — Лебединовский ГЭСи турат. Шаардан 18 км алыстыкта Кыргызстандагы биринчи кант заводунан кеңейип чыккан шаар тибиндеги Кант поселогу бар. Эми анда эң чоң цемент — шифер комбинаты курулган. Андан ары бак жана жүзүмгө бөлөнгөн көп селолор, Ивановка өнөр жай поселогу — муну орустар өткөн кылымдын аягында негиздеген. Кайрадан каналдан өтөбүз, дагы селолор биринен сала бири жолугат, ал эми Фрунзеден 60 км алыстыкта Чүй суусунун жээгинде — Токмок шаары жайланышкан. Токмокко жакын жерден мечиттин минаретин (XI к) көрөбүз, ал Бурана деген ат менен белгилүү. Археологиялык казуунун аркасында дагы эки курулуш — сегиз бурчтуу мавзолей ачылды, анын орнаменти кирпич жана сары-кызыл чоподон түрдүү фигуралар жасалган, босогосу чоң тегерек үй ачылды. Эки архитектуралык эстелик Бурана менен бирге бирдиктүү ансамблди түзөт.

Токмок чебин кокондуктар XIX к. башында, Боом капчыгайынан анча алыс эмес жерде курушкан. 1860-

ФРУНЗЕ-РЫБАЧЬЕ

К востоку от Фрунзе вдоль автодороги почти сплошной цепочкой тянутся населенные пункты. Дорога пересекает западную ветку БЧК, справа, в перепаде канала — Лебединовская ГЭС. В 18 км от города — п. г. т. Кант, разросшийся из первого в Киргизии сахарного завода (кирг. кант — сахар). Теперь в нем крупный цементно-шиферный комбинат. Затем следует вереница сел, утопающих в садах и виноградниках, промышленный поселок Ивановка — селение, основанное русскими в конце прошлого века. Снова пересекаем канал и снова — села, а в 60 км от Фрунзе на берегу реки Чу — г. Токмак.

Токмакское укрепление построено кокандцами в начале XIX в. недалеко от входа в Боамское ущелье. В 1860 г. в окрестностях укрепления стали селиться русские крестьяне. В 1867 г. Токмак становится уездным центром Семиреченской области, его пересекают колесные дороги: во внутренние районы Тянь-Шаня по Боамскому ущелью и в город Верный через р. Чу и далее через Кастекский перевал Заилийского Алатау. Город имел значение крупного ярмарочного центра.

Зимой 1878 г. на р. Чу выше Токмака образовался

жылы анын айланасында орус дыйкандары отурукташа башташты. Токмок 1867-жылы Жети-Суу областынын уездик борбору болот, андан араба жолдору: Боом капчыгайы аркылуу ички Тянь-Шанга, Чүй суусунан өтүп жана Кастек ашуусу, Заилий Алатаусу аркылуу Верный шаарына барат. Токмок шаарынын чоң ярмаркалык мааниси болгон.

1878-жылы кышында Токмоктон жогору Чүй суусунда муздар үймөлөктөшүп сууну бөгөп калган, натыйжада суу нугун өзгөртүп шаарды суу каптаган. Мына ошого байланыштуу уездин борборун Пишпекке которушат. Верный трактысынын багыты да өзгөрдү: ал Пишпектен түндүгүрөөктөн Чүй суусунан өтүп, андан ары Кастек ашуусуна караганда бир кыйла жапыс жана ыңгайлуу Курдай ашуусу менен кетти. Токмокто суу каптоо кийинчерээк да болду, бирок ал анча чоң эмес эле. Токмок чоң село катары калып, анда жашагандар дыйканчылык кылып жана соода иштерин жүргүзгөн.

1938-жылы Токмокко темир жол келип, ошондон тартып шаардын тагдырын өзгөрттү. Эми ал республиканын бир кыйла өнүккөн өнөр жай борбору. Ал Түндүк Кыргызстандын шаарларынын арасында өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмү боюнча экинчи орунду ээлейт. Шаарда 17 өнөр жай ишканалары бар. Алардын ичинен эң чоңураактары төмөнкүлөр: мөмө-жашылча консерва жасоо комбинаты, жүндү алгачкы иштеп чыгуу фабрикасы, май жасоо, сүт, авторемонт, кант, шагыл-сортоочу темир-бетон заводдору. Айнек заводу Орто Азияда эң чоң завод болуп эсептелет.

Токмоктун калкы согушка чейинки деңгелге караганда эки эседен ашык өстү. 1970-жылы анда 42 миң

ледяной затор, река изменила русло, затопила и разрушила город. Центр уезда переместился в Пишпек. Изменилось и направление Верненского тракта: он пересекал р. Чу уже севернее Пишпека и далее шел к Курдайскому перевалу, более низкому и удобному, чем Кастекский. Наводнения происходили и позднее, но менее разрушительные. Токмак оставался по существу большим селом, жители которого занимались земледелием и торговлей.

В 1938 г. в Токмак пришла железная дорога и изменила судьбу города. Теперь это довольно значительный промышленный центр республики. Он занимает второе место по объему промышленного производства среди городов Северной Киргизии. В городе действует 17 промышленных предприятий. Из них крупные: плодоовощеконсервный комбинат, валяльно-войлочная и картонная фабрики, фабрика первичной обработки шерсти, молочный, сахарный, авторемонтный, гравийносортировочный заводы. Заканчивается строительство стекольного и железобетонного заводов.

Население Токмака по сравнению с довоенными годами выросло более чем в два раза. В нем проживает около 45 тыс. жителей. В старой части города преобладают одноэтажные дома (строятся и многоэтажные), летом прячущиеся в зелени. Каждый двор — это сад, виноградник, цветник; по обочинам асфальтированных улиц — карагачи, дубы, клены, пирамидальные тополя. На южной окраине создается многоэтажный микрорайон.

Токмак расположен на широкой равнине, но далее, километр за километром, обстановка заметно меняется.

киши жашоочу. Шаардын эски бөлөгүндө бир кабаттуу үйлөр көбүрөөк (көп кабаттуу үйлөр да курулууда), алар жазында жашыл бак-даракка бөлөнөт. Ар бир короо жайда бак, жүзүм, гүл өстүрүлөт. Асфальт көчөлөрүнүн эки жагында — карагач, дуб, теректер отургузулган. Шаардын чыгыш жагында көп кабаттуу үйлөр курулган микрорайон түзүлүп жатат.

Токмок түз жерден орун алган, бирок ары барган сайын өзгөрөт. Чүй өрөөнүнүн чыгыш жагында Быстровка акыркы эл отурукташкан чоң пункт. Оң жагындагы бир кыйла алыстагы жана сол тараптагы араң көрүнгөн тоолор бул жерде өрөөндү эки жагынан куушуруп келет.

Быстровканын ары жагынан негизги жолдон солго бурулабыз да көпүрөдөн өтүп Чүй суусунун оң жээгине чыгабыз да, Кичи-Кемин суусунун тар өрөөнү менен улам бир жээгине өтүп отуруп бийик көтөрүлөбүз. Өрөөндүн жогорку бөлүгүндө кадыреседеги Орто Азияга мүнөздүү болгон тоо-кен Ак-Тюз поселогуна барабыз. Айланасына көз жүгүртсөң Тянь-Шандык карагайлардын сейрек өскөнүн же жалтыраган жылмакай аскаларды көрөсүң, ал эми андан жогору ак кар каптаган Заилий Алатаусу жатат.

Кичи-Кемин суусунун өрөөнүнө кайтып негизги жолго чыкпай, Чүйдүн оң жээгин бойлоп коңшу Чоң-Кемин суусунун өрөөнүнө барабыз. Ал өрөөндүн төмөнкү бөлүгүндө жол 10 км бою эң кооз капчыгай менен өтөт. Жол аскалуу жантайманын боору менен шаркыраган сууну бойлоп өтөт. Капчыгайдан кире бергенде айланасындагы тоолордун оң жагында арча карагайлар каптаган тоолору көк-жашыл. У тамга-

Вот — Быстровка — последний крупный населенный пункт в восточной части Чуйской долины.

За Быстровкой с главного тракта сворачиваем влево, по мосту перебираемся на правобережье р. Чу и начинаем подъем, петляя по узкой долине бурной р. Кичикемин. Въезжаем в типичный для Средней Азии горнорудный поселок Ак-Тюз. Окрестности, сколько окинешь взглядом, заняты редколесьем из тяньшаньской ели или голыми скалами. Выше — зубцы Заилийского Алатау с белыми пятнами снежников.

По правому берегу Чу проедем в соседнюю горную долину р. Чон-Кемин и продолжим путь по красивому ущелью Кипчага. Дорога едва лепится на скалистых склонах, местами отвесных над бурлящей внизу речкой. За ущельем долина принимает у-образный вид и имеет террасы, на них кое-где разместились селения.

Выше долина снова становится узкой, крутые склоны покрыты еловым лесом, затем опять расширяется и выполаживается, леса исчезают. Автомобильная дорога доходит до субальпийских пастбищ Кок-Ойрок, их высота 2—2,5 тыс. м над уровнем моря. На этом маршруте турист может познакомиться с типичными летними выпасами Киргизии, до которых на других маршрутах не всегда удается добраться.

Вернемся на главную автомагистраль и продолжим путь к Иссык-Кулю. Дорога идет на подъем: от Быстровки до Рыбачьего 90 км, а поднимаемся на 700 м. У входа в Боамское ущелье — родник с прекрасной водой и ресторан «Ак-Моор» — место отдыха всех, кто направляется к Киргизскому морю.

сындай өрөөндү көрөбүз. Өрөөндү тең экиге бөлүп турган Чоң-Кемин суусу өрөөндүн көркүн ого бетер чыгарып турат. Ал суунун эки жагында аралары ачык, бирок өздөрү топ-топ болгон селолор жайланышкан.

Өрөөндүн жогору жагында тоолор суугa чейин эки жагынан куушурулуп келет, тик жантаймаларында карагайлар өсөт, бирок мындан жогору кайра кең жайыткa айланат. Автомобиль жолу Кыргызстандын эң кооз Көк-Ойрок жайытына чейин барат, алардын бийиктиги деңиз деңгелинен 2—2,5 миң метр. Мына ошентип, бул маршрутта турист Кыргызстандын кадыреседеги жайлоосу менен тааныша алат, мындай жерге башка жерлерде жетүү кыйын.

Негизги автомагистралга кайтабыз да, сапарыбызды Ысык-Көлгө чейин улайбыз. Жол улам барган сайын жогорулайт. Быстровкадан Рыбачыга чейин 90 км, ал эми биз бул жерде 700 метрге көтөрүлөбүз. Боом капчыгайына жакындап калганда тунук суулу булакка жана «Ак-Мөөр» ресторанына барабыз.

Боом капчыгайында өсүмдүгү жокко эсе болгон тик жантаймалуу, жердин астынан атырылып чыккан тектерден турган тоолор, кайдадыр ылдый жакта буркан-шаркан түшө аккан суу, темир жол, жолду бойлоп кеткен Фрунзени Ысык-Көл, Нарын областы менен байланыштырып турган жогорку вольттуу зымдар бар. Анын бүткүл 50 км аралыгындагы көрүнүш мына ушундай. Андан ары көлгө жакындаганда, так капчыгайдан чыга бергенде кең Ысык-Көл өрөөнүнө киребиз.

Автомобиль жолу Фрунзеден Рыбачьеге алып барат.

В Рыбачье приводит автомобильная магистраль из Фрунзе (176 км). На последнем своем участке она протянулась вдоль Чу по известному Боамскому ущелью — узкому проходу между хребтами Киргизским и Кунгей-Алатау.

ЫСЫК-КӨЛ ӨРӨӨНҮ

Ысык-Көл өрөөнү батыштан чыгышка карай 250 км, ал эми түндүктөн түштүккө, Күңгөй жана Тескей Ала-Тоосунун тоо кыркаларынын аралыгы менен бирге түз эсептегенде 100 км чейин созулат.

Өрөөндүн орто бөлүгүн Ысык-көл ээлейт, ал деңиз деңгелинен 1609 м бийиктикте жатат. Ал дүйнөдөгү бийик тоолуу көлдөрдүн арасынан Титикака (Түштүк Америка) көлүнөн кийин экинчи, ал эми тереңдиги жана чоңдугу боюнча биринчи орунда турат. Узундугу 182 км жана туурасынын эң кең жери 57 км болуп, аянты 6206 кв км. Көлдүн тереңдиги 702 м чейин жетип, жээктен алыстаган сайын жана жарым километрче барганда 20 м жана андан ашыкка чейин барат. Ысык-Көл аянты боюнча жер шарынын чоң көлдөрүнүн арасында бар болгону он тогузунчу орунду ээлейт, анын суусу Арал деңизинин суусуна караганда эки эсе көп, ал эми Арал деңизи жер шарында көлдүн аянты боюнча төртүнчү орунду ээлейт.

Көлдүн эң маанилүү өзгөчөлүгү — бүткүл жыл бою тоңбогондугунда. Июль — августа суунун темпе-

[1] 1970-ж. Ысык-Көл областы түзүлгөн. Ага Ысык-Көл өрөөнү, Тескей Ала-Тоосунун түштүгүндө жайланышкан сырттар кирет.

В ИССЫК-КУЛЬСКОЙ КОТЛОВИНЕ

Иссыккульская котловина протянулась с запада на восток на 250 км, а с севера на юг, считая по прямой между гребнями хребтов Кунгей и Терскей-Алатау, — до 100 км.

Центральную часть котловины занимает озеро Иссык-Куль, зеркало которого лежит на высоте 1609 м над уровнем моря. Среди высокогорных озер мира ему принадлежит второе место после оз Титикака (Южная Америка), а по глубине и объему воды — первое. При длине 182 км и максимальной ширине 57 км его площадь равна 6206 кв. км. Глубина озера доходит до 702 м, от берега она быстро нарастает и в полукилометре достигает 20 и более метров.

По площади водной поверхности Иссык-Куль занимает среди великих озер планеты всего лишь девятнадцатое место, воды оно содержит в два раза больше, чем Аральское море, а Аральское море — четвертое по площади водной поверхности озеро на земном шаре.

Важная особенность озера — незамерзаемость в течение всего года. В июле-августе температура воды

[1] В 1970 г. образована Иссыккульская область, в границы которой включены Иссыккульская котловина и высокогорные плато (сырты), расположенные южнее хребта Терскей-Алатау.

ратурасы 18—20°, ал эми тайыз жерлеринде жана булуңдарында 25—28° чейин ысыйт; тереңдеген сайын азаят да, 200 м тартып түбүнө чейин болжол менен 3,5—4° сакталат. Кышында ачык бетинде температура +4° төмөн түшпөйт. Айрым жылдары гана жээк зонасында кылдырак муз пайда болот.

Көлгө бир нече ондогон суу куят, андан бир да суу агып чыкпайт. Суусу туздураак, тишти бузуучу фтордун тузу бар, ошондуктан ичүүгө жарабайт. Суусу тим эле күзгүдөй тунук, күндүн нуру түбүнө чейин жетет, балыр чөптөр 70 м тереңдикте өсөт.

Ысык-Көлдү түздүктөр курчап: жээктеги тар тилкеде кум, шагыл каптап, айрым жерлери суулу жана чычырканак, бадал, табылгы өсөт; андан ары суу тектирлери жана тоо этегиндеги жантайма, көп суулар агызып чыккан конус түрүндөгү тектер. Түздүктөрдүн кеңдиги ар түрдүү: ал көлдүн чыгышында Түп жана Жыргалаң сууларынын өрөөнүндө 50—70 км созулат, калган башка жактарында 10—15 км, айрым жерлеринде 2—1 км чейин куушурулуп, сууга жакын ичке тилке болуп кетет. Түздүктөрдү курчап турган адырлар андан 300—1000 м чейин көтөрүлүп турат. Андан ары ойдуңду айлана курчаган тоо кыркалары асман тирейт: Түндүктөн Күңгөй — Ала-Тоо жана Түштүктөн Тескей — Ала-Тоо созулуп жатат. Тоо кыркаларында фирн талаасы жана муздар бар; ашуулары бийик (3,5—4 миң м), алардын көпчүлүгүн жазында кар каптап турат.

Бийик Ысык-Көл өрөөнүндө ар кандай тоо районундай эле жаратылыштын бүткүл зоналары бар, алар бийиктик боюнча алмашышат. Бирок бул жерде зоналар өзгөчөлөлүп турат, анткени, анын түзүлүшүнө

на поверхности 18—20°, а на мелководьях и в заливах нагревается до 25—28°; с глубиной температура понижается и от 200 м до дна держится примерно на уровне 3,5—4°. Зимой температура на поверхности в открытой части озера не опускается ниже +4°. В отдельные годы лишь в прибрежной зоне появляется узкая полоса тонкой ледяной корки.

В озеро впадает несколько десятков речек, из него не вытекает ни одна Вода солоноватая, содержит соли фтора, вызывающие разрушение зубов, для питья не пригодна.

Иссык-Куль окружен равниной: узкая береговая полоса покрыта песком, реже галечником, а кое-где заболочена и закустарнена; далее — речные террасы и предгорные покатости, образованные слившимися конусами выноса многих рек. Ширина равнины различна: на 50—70 км простирается она восточнее озера по долинам рек Тюп и Джергалан, местами суживается до 2—1 км и даже прерывается подступающими к воде грядами. Холмы (адыры), окаймляющие равнину, возвышаются на 300—1000 м. Выше вздымаются хребты, дугами охватывающие котловину: с севера Кунгей-Алатау и с юга Терскей-Алатау. На хребтах — фирновые поля и ледники; перевалы высокие (3,5—4 тыс. м), многие из них даже летом покрыты снегом.

В высокой Иссыккульской котловине, как и в любом горном районе, существует закон вертикальной зональности. Но здесь зоны своеобразны, потому что на их формирование влияет гигантский водоем, отсутствующий в других котловинах. Основную массу осадков котловина получает за счет влаги, испаря-

башка өрөөндөрдө жок зор суу запасы таасир этет. Өрөөнгө негизги жаан-чачын көлдөн бууланып чыккан нымдан түшөт, ал бардык зоналарда бирдей тарабайт. Көбүнчө Боом капчыгайынан соккон шамал бууланып чыккан нымды өрөөндүн чыгыш жагына учуруп барат, ошондуктан анда жаан-чачын көбүрөөк түшөт: 300 — 500 мм, батышта болсо 100 — 200 мм. Мына ошого байланыштуу ылдыйкы зонасында болжол менен ошондой эле бийиктикте өрөөндүн батыш бөлүгүндө күрөң топурактуу жарым чөлдөр (а турсун чөлдөр)— ал эми чыгышта кара коңур топурактуу талаа бар.

Мына ошого жараша өрөөндүн бул бөлүктөрү чарбада пайдалануу мүмкүнчүлүктөрү ар түрдүү. Өтө кургак жана суусу аз да, өзү да аз суулары бар батыш бөлүгүндө жарым чөлдөр жайыт, ал эми чыгышта мындай жери көп тоо суулары менен сугарылган талаа-дыйканчылык үчүн абдан ыңгайлуу.

Өрөөндүн чарбачылыгы менен байланыштуу Ысык-Көл сырттары Тескей — Ала-Тоодон түштүгүрөөктө жайланышкан. Сырттарга баруучу тоо кыркалары бийик жана чоң. Ал алыс чыгышка чейин созулуп, башка тоо кыркалары менен биригип гиганттык тоо түйүнүн түзөт, өтө бийик чокулары бар — Жеңиш пиги (7439) м — ал бийиктиги боюнча СССРда экинчи орунду ээлейт.

Сырттан — Нарын суусунун жана Ак-Суунун (Кытай жакка агат) жогорку бөлүгүндө жалпак дөңсө сыяктуу түздүктөр бар, алар деңиз деңгелинен 2500—3500 м бийиктикте жайланышкан. Алардын климаты суук, июлдун орточо температурасы 10° аз (түнкүсүн тоңот), январда —20°, жаан-чачын кар

емой с озера, хотя распределятся она в пределах каждой зоны (пояса) неравномерно. Преобладающие ветры со стороны Боамского ущелья сдувают испарения в восточную часть котловины, где осадков поэтому выпадает больше: 300—500 мм против 100—200 мм на западе. В связи с этим в нижнем поясе в пределах примерно одних и тех же высот на западе котловины распространены полупустыни (и даже пустыни) на бурых почвах, а на востоке — степи на каштановых почвах. Соответственно и возможности хозяйственного использования этих частей котловины различны. На западе, где очень сухо и реки малочисленны и маловодны, полупустыни представляют интерес преимущественно как пастбища, тогда как на востоке степи, орошаемые сетью горных речек — места отличные для земледелия.

С котловиной хозяйственно связаны приссыккульские сырты, находящиеся южнее Терскей-Алатау. Хребет, который надо преодолеть, чтобы попасть на сырты, высок. Он тянется на восток, где вместе с другими хребтами образует гигантский узел с высочайшими вершинами — пик Победы (7439 м) — вторая по высоте вершина в СССР.

Сырты — платообразные равнины в верховьях рек Нарына и Аксу, расположенные на высотах 2500—3500 м над уровнем моря. Климат их суров, средняя температура июля 10° (часты заморозки по ночам), января —20°, осадков менее 350 мм (и те в виде снега). Растительный покров разнообразен, горная тундра перемежается с высокогорной полупустыней и степью, лугостепью, субальпийскими и альпийскими лугами. Огромное богатство района —

түрүндө түшүп 350 мм аз. Өсүмдүгү ар түрдүү, тоо тундрасы бийик тоолу жарым чөл жана талаа, шалбаалуу талаа, субальпийлик жана альпийлик шалбаа менен алмашып турат. Райондун чоң байлыгы — бул көбүнчө жайкы кең жайыт, ошондой эле кышкы кар түшпөгөн кокту-колоттору көп.

Ысык-Көл өрөөнү жана сырттар Тескей — Ала-Тоонун түштүк жагында — кең, Кыргызстандын бай жана келечеги зор бөлүгү. Тоо кыркаларынын беттеринде жана сырттарда — ар түрдүү мезгилдеги 1,5 млн га ашык жайыт бар. Түздүктө жана тоонун этегиндеги суулар агызып чыккан тектердин конустарында 200 миң га айдоо жерлери турат. Ысык-Көлгө куйган суулар сугат жана эл пункттарындагы калктарды суу менен камсыз кылууга колдонулат. Көмүр, калай, минералдык боёк, айнек кумдары жана башка курулуш материалдарынын кендери бар.

Тоолор курчап турган Ысык-Көл сейрек жолугуучу кооздугу жана көрктүүлүгү менен айырмаланат, суусу балыкка бай, кургак жерлеринде — жапайы жаныбарлары жана канаттуулары көп. Мына ушуларды сактап жана көбөйтүү үчүн Ысык-Көл мамлекеттик корук деп эсептелет.

Ысык-Көл өрөөнү менен таанышуу үчүн автомобиль жолу боюнча батыштан баштап көлдү айланып чыгабыз. Көлдүн батыш бөлүгүндө чөлдүү ландшафт. Туздуу-шыбак өсүмдүктөрү шагыл жана таштардын арасынан чыгып жээк бойлоп кеткен ичке талаа тилкеси жатат. Өрөөндөгү тоолордо да токой жок эсе.

Рыбачы шаары — Ысык-Көлдүн башкы порту жана республикалык, мамлекеттик маанидеги шоссе

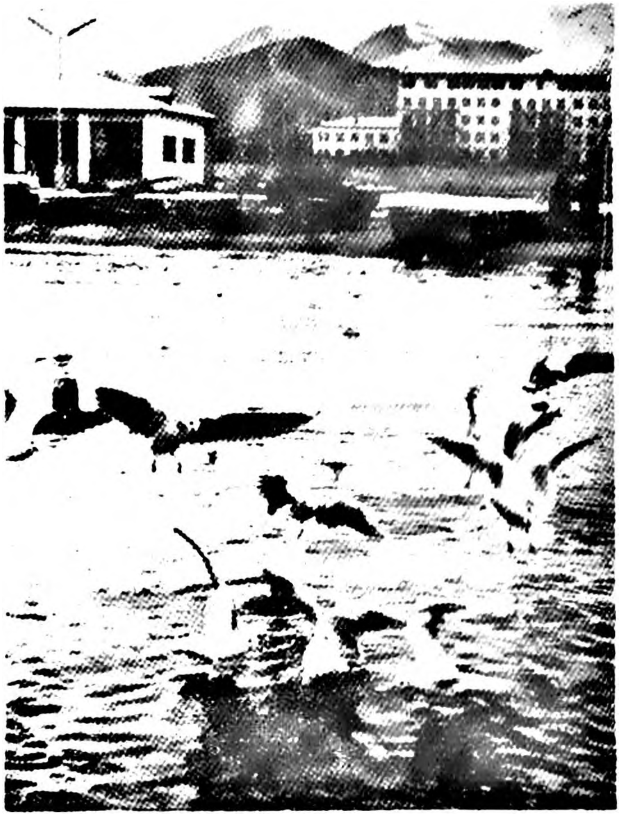

Кышында да Ысык-Көлдөн канаттууларды көрүүгө болот.

Водоплавающая птица — полновластный хозяин зимнего Иссык-Куля.

жолдордун түйүнү, ал Луговой — Фрунзе — Токмок — Быстровка — Рыбачы темир жолдун акыркы станциясы. Рыбачы шаары Ысык-Көл жана Нарын областынын башкы базасы, ага Кыргызстандын жарымындай территориясын ээлеген кең райондун жүктөрү бул жерге ташылып келип, ал аркылуу Уралдан, Сибирден, Казакстандан, Орто Азия республикаларынан жана Советтер Союзунун башка райондорунан келген көп туристтер менен эс алуучу кишилер өтөт.

Чүй өрөөнүнүн жашыл бактарга бөлөнгөн шаар менен селолорунан Рыбачыга келгенде өсүмдүктөр жокко эсе болуп көрүнөт. Жаратылыштын мындай болушунун себеби жердин өзгөчөлүгү. Жаан-чачын мында жылына бар болгону 100 мм түшөт. Рыбачыда дайыма шамал согуп турат да, Улан деп аталат. Кургак күчтүү шамал кээде сутка бою, айрым учурда бир жума бою согот. Метеостанциянын маалыматына караганда жылына 48 күнгө чейин күчтүү Улан шамалынын ылдамдыгы секундасына 40 м болот. Ошондо шаардын жана анын айланасынын үстүндө кум менен чаң куюндап учат. Жаан-чачындын аздыгы, дайыма шамалдын согушу топурактын кургашына алып келет. Андан тышкары Чүй суусу бул жерге жетпейт.

Ошондой болсо да жаратылыш шарты өзгөрүүдө, Чүй суусунан суу алган насостук станциясы бүттү, андан суу жети километрдик канал менен көчөдөгү жана короо жайдагы бактар сугарылып, шаарга жакын жерде чарба жана эс алуу жайлары түзүлөт. Көчөлөрдө жана короо жайларда мөмө бактары отургузулууда. Азыркы учурда шаарды жашылдан-

обширные пастбища, преимущественно летние, хотя немало и зимних в бесснежных урочищах.

Иссыккульская котловина и сырты по южную сторону Терскей-Алатау — обширная, богатая и перспективная область Киргизии. По склонам хребтов и на сыртах — свыше 1,5 млн. га разносезонных пастбищ. На равнине и конусах выноса рек, у подножья гор — около 200 тыс. га пахотных земель. Речки, стекающие к Иссык-Кулю, — источники для орошения и водоснабжения населенных пунктов. Имеются месторождения угля, олова, минеральных красок, стекольных песков и других строительных материалов.

Иссык-Куль с его горным обрамлением отличается неповторимым своеобразием и красотой, его воды богаты рыбой, суша — дикими животными и птицей. И чтобы сохранить, приумножить все это, озеро объявлено государственным заповедником.

Для знакомства с Иссыккульской котловиной совершим поездку по автомобильному тракту вокруг озера, начиная с запада. У западной оконечности озера — пустынный ландшафт. От узкой каймы прибрежных лугов простирается равнина, покрытая редкой солянково-полынной растительностью, пробивающейся среди щебня и камней. Ограничивающие долину склоны гор безлесны и тоже почти безтравны.

Рыбачье — главный порт Иссык-Куля и важнейший узел шоссейных дорог республиканского и государственного значения. Это конечная станция железной дороги Луговая — Фрунзе — Токмак — Быстровка — Рыбачье.

Рыбачье — парадный подъезд к Иссыккульской и

дыруу үчүн жер астындагы суулар кеңири колдонулууда.

Совет бийлигинин жылдарында анча чоң эмес судоверфалар курулган, анда кемелер сүйрөөчү кемелер жана баржалар чыгарылат. Тегирмен, эт комбинаты, сүт заводу бар. Мөмө-консерва, карапа, темир-бетон заводу жана нан комбинаттары курулуп жатат. Электр энергия Фрунзеден келет.

Шаардын да көрүнүшү өзгөрүүдө. Көп кабаттуу үйлөрү бар микрорайондор түзүлгөн. Ушул жерге мүнөздүү бир кабаттуу үстү жалпак үйлөрдүн арасынан азыркы үйлөр заңкая курулууда, аларда административдик, маданий жана өнөр жай мекемелери жайланышкан. Шаарда 30 миңден ашык киши жашайт.

Рыбачыдан көлдүн түндүк жээги менен чыгышка карай барабыз. Рыбачыдан 20 км алыстыкта так Тору-Айгыр селосуна кире бериште «Улан» деген туристтик база бар. Бул жерде эң жакшы кумдуу пляжга барабыз. Улам ары барган сайын жарым чөл өзгөрө баштайт. Чоктал селосуна барганда эле көп айдоо жерин жана бактарды көрөбүз. Күңгөй—Ала-тоонун маңдай жагында өтө бийик — Чоктал пиги (4771 м) заңкайып турат. Жээкте күмүштөй жалтыраган таза кум бар. Ушул жерде чоң балдар курорту курулууда: саламаттыгы начарлаган балдар жарым жыл бою эс алып, дарыланып жана окуууларын уланта беришет.

Бар болгону 50—60 км барганда биз бүткүл Ысык-Көл өрөөнүндөгү эң ылайыкташылган — Түндүк жээктеги борбордук бөлүгүнө киребиз. Бул аралык болжол менен 80 км болот. Мында жаан-чачын

Нарынской областям, город-база, к которому стекаются грузы с обширного района, охватывающего добрую половину территории Киргизии. Через него проезжают многочисленные туристы и отдыхающие с Урала, Сибири, Казахстана, республик Средней Азии и других районов Советского Союза.

Рыбачье по сравнению с другими городами и селами Чуйской долины мало озеленен. Осадков здесь выпадает всего 100 мм в год. Постоянное явление для этих мест — сильный, сухой ветер. Иногда он дует сутками, неделями. По данным метеостанции до 48 дней в году сила ветра достигает 40 м в секунду. В такие дни над городом поднимается сплошная завеса из песка и пыли.

Малое количество осадков, постоянные ветры иссушают почву. Кроме того, р. Чу протекает в стороне, не доходят сюда и горные реки со склонов Кунгей-Алатау. Однако природные условия уже меняются. Закончено строительство насосной станции на р. Чу. По семикилометровому каналу вода р. Чу напоит декоративные насаждения улиц и приусадебные сады. В настоящее время для озеленения города широко используются подземные воды. Живой зеленый заслон встанет на пути злых иссушающих ветров.

За годы Советской власти построена небольшая судоверфь. Имеется элеватор, мясокомбинат, завод железобетонных изделий, молочный, плодоконсервный завод. Электроэнергия поступает из г. Фрунзе.

Меняется облик города. Построен целый микрорайон с многоэтажными жилыми домами. Строятся административные, культурные и промышленные учреждения. В городе насчитывается до 30 тыс. жи-

батышка караганда үч эсе көп түшөт, шамалдар анча катуу эмес жана сейрек болот да, батыш жээктеги чөлгө окшобойт.

Ысык-Көл өрөөнү — өлкөнүн келечектеги кең курорттук райондорунун бири. Көлдүн кооз жээктери түндүктөн суук жана түштүктөн эң жылуу аба массаларынын согушунан тоо менен сакталгандыктан катуу суук да, аябай ысык да болбойт. Саламаттыкты жакшыртууда суу боюндагы, тоо жана талаа климатынын айкалышы өтө зор. Мындан тышкары курорттук ресурстарга минеральдык ысык сууларды, дарылоого пайдаланылуучу баткактарды, көл жээгиндеги созулуп жаткан эң сонун алтындай болгон кумдарды кошууга болот. Келечекте Жети-Өгүз курортунда 1000, «Голубой Ысык-Көл» санаторийинде 1100 киши эс алат. Өзгөчө Ысык-Көл курорттук районунун чоң перспективалуу өнүгүшү бар, анда 160 миң орундуу 12 курорт түзүлөт.

Чолпон-Ата шаары Ысык-Көлдөгү эң белгилүү курорттордун бири, анда жалпы бардык кишилерге арналган «Голубой Ысык-Көл» жана балдарга арналган «Чолпон-Ата» санаториеси бар, ал кыргыз Артеги деп аталат.

Андан 5 км арыраак Кыргызстанда, Советтер Союзунун ипподромдорунда далай байге алган асыл тукум аттарды өстүрүүчү № 54 жылкы заводунун борбордук усадьбасы жайланышкан. Чолпон-Ата менен Прогресстин ортосунда дарактар эки жагынан тим эле курчап үстүн жаап калган Рапапорт аллеясы өтөт, ал заводдун биринчи директорунун ысымында аталган.

телей. В 20 км от Рыбачьего, почти перед самым въездом в село Тору-Айгыр, за высокими зарослями облепихи расположена туристическая база «Улан». Там имеется хороший песчаный пляж.

Километр за километром и полупустыня оживает. У села Чоктал уже много посевов и насаждений. Напротив Кунгей-Алатау высится пик Чоктал (высота 4771 м). На побережье — отличные песчаные пляжи. Здесь строится большой детский курорт: в течение полугода дети с ослабленным здоровьем будут отдыхать, лечится и продолжать учебу.

Проехав всего 50—60 км, мы вступаем в центральную часть зоны северного побережья — одну из благодатнейших во всей Иссыккульской котловине. Это отрезок пути протяженностью примерно в 80 км. Осадков здесь выпадает в три раза больше, чем на западе, ветры не так сильны и часты, здесь ничто уже не напоминает пустынные ландшафты западного побережья.

Иссыккульская котловина — один из перспективных курортных районов страны. Живописное побережье озера, защищенное горами от проникновения холодных воздушных масс с севера и очень теплых с юга, не знает ни суровых морозов, ни изнуряющей жары. Сочетание приморского, горного и степного климатов неоценимо в оздоровительном отношении. К этому нужно добавить наличие минерально-термальных источников, лечебных грязей и чудесных песчаных пляжей на значительном протяжении береговой линии озера. Предусмотрено расширение коечного фонда на курорте Джетыогуз до 1000 коек, в санатории «Голубой Иссык-Куль» — до 1100 мест.

Андан аркы көлдүн боюндагы түздүк 10—12 км кеңеет. Анда селолор, айдоо аянты жана бактар көп. Алардын баары курорттук — дачаларга ылайыктуу жерлер. Бул аралык жерде эки туристтик база бар. Боз-Териге жакын жерде «Казакстан» базасы автомобиль маршруттарын Казакстанга баруу менен бирге тейлейт, ал эми Ананьев селосундагы «Ысык-Көл» базасы — Күңгөй жана Заилий Ала-Тоосунун капчыгайы боюнча жөө походго барууну уюштурат.

Ананьев селосунан чыгышта Күңгөй — Ала-тоосунун кыркаларынын айрым жерлери көлгө жакын барат. Түндүк жээгинде Күрмөнтү селосунан жол түштүктү карай барат да, көлдү айланып өтүп Түп селосунан областтын негизги дыйканчылык зонасына кирет. Көз жеткен жердин баарында буудай, беде, картошка, бак өсөт. Пржевальск шаарынын түштүгүндө көп село бар.

Түптөн Пржевальский шаарына чейин жол бир аз дөңсөлүү кең түздүккө чыгат, ал Түп жана Жыргалаң суусу менен сугарылып чыгышка алыс созулуп акыры куушурулат.

Биз Пржевальск шаарына келдик. Ал Тескей — Ала-тоосунун этегинен башталган Каракол суусу агызып чыккан тектердин конусунда, деңиз деңгээлинен 1690—1770 м бийиктикте жайлашкан. Аны талаалар курчап, андан түштүк көчөлөрүнөн анча алыс эмес жерден башталган карагай токойлору өскөн кооз капчыгайлары көрүнүп турат. Бул шаарда Чыгышты элестеткен бузулган чептер, дубалдар жок. Кең, түптүз көчөлөрдүн эки жагында теректер өсөт, үйлөрү көбүнчө жыгачтан жасалган, мөмө бактары, Тянь-Шань карагайы, карагач, дуб, кайың, терек, си-

В перспективе на Иссык-Куле предполагается создать около 12 курортов на 160 тыс. мест. Город Чолпон-Ата, самый известный курорт на Иссык-Куле. В нем действуют санаторий «Голубой Иссык-Куль» и детский санаторий «Чолпон-Ата», который называют киргизским Артеком.

В 5 км далее — центральная усадьба Конезавода № 54— главного в Киргизии по выведению племенных скакунов, нередких призеров на ипподромах Советского Союза.

На дальнейшем отрезке пути приозерная равнина расширяется до 10—12 км. На ней много селений, много посевов и садов. И вся она, как и предыдущий отрезок пути, сохраняет курортно-дачную привлекательность. На этом отрезке разместились две туристические базы. База «Казахстан» вблизи села Бостери обслуживает автомобильные маршруты, включая поездки в Казахстан, а база «Иссык-Куль» у села Ананьево — походы по ущелям Кунгей и Заилийского Алатау.

К востоку от села Ананьево отроги Кунгей-Алатау местами подступают почти вплотную к озеру. У села Курменты дорога поворачивает на юг, огибает озеро. Мы в селе Тюп — главной земледельческой зоне области. Сколько можно охватить глазом — всюду пшеница, люцерна, картофель, сады, множество сел.

От села Тюп[1] до города Пржевальска дорога пересекает слабо всхолмленную широкую равнину, которая простирается далеко на восток, где постепен-

[1] От Тюпа на автомашине можно проехать в г. Алма-Ата, взяв направление на восток к перевалу Санташ.

Борбордук Азияны биринчи изилдеген Н. М. Пржевальскийдин эстелиги. Бул монументалдуу эстелик сулуу көлдүн, Тескей жана Күнгөй Ала-тоолорунун көркү.

Памятник первому исследователю Центральной Азии Н. М. Пржевальскому. Это монументальное сооружение неотделимо от чудесной панорамы озера и окружающих его могучих хребтов Терскей-и Кунгей-Алатау.

но суживается в долинах, орошаемых реками Тюп и Джергалан.

Мы в городе Пржевальске. Он раскинулся на конусе выноса р. Каракол у подножья Терскей-Алатау, на высоте 1690—1770 м над уровнем моря. Его окружают поля, а фоном служит живописное ущелье с куртинами елового леса. В этом городе ничего нет от «седого Востока», ни развалин какой-нибудь крепости, ни дувалов... Широкие, прямые улицы, в большинстве озелененные пирамидальным тополем; деревянные дома с фруктовым садом; пышный парк из тяньшаньской ели и карагача, дуба и березы, тополя и клена, сирени и черемухи; дунганская мечеть с пагадообразной крышей и изящными резными колонами, сооруженная из дерева, но без единого железного гвоздя и металлических скоб.

В 1889 г. ему было присвоено имя Н. М. Пржевальского. За сто лет Пржевальск был и остался единственным городом на востоке Иссыккульской котловины. Его население превысило 40 тыс. жителей. В нем административные (Пржевальск — центр Иссыккульской области), учебные, научные учреждения и предприятия, преимущественно (60% стоимости валовой продукции всей промышленности) пищевой и легкой промышленности. Долгое время основным источником производства электроэнергии были Пржевальская ГЭС и ТЭЦ. В 1968 г. к городу подведена высоковольтная линия, подключившая Пржевальск к фрунзенской энергосистеме.

Пржевальск — самый крупный культурный центр Иссыккульской области. Здесь работают пединститут, медицинское и педагогическое училища, сельско-

рень өскөн сонун паркы бар. Мында чатыры пагодо түрүндөгү устундары менен мамылары оюлуп жыгачтан бир да темир мык кагылбай жасалган дунган мечити бар.

1889-жылы Караколго Н. М. Пржевальскийдин ысымы берилген. Пржевальск жүз жылдын ичинде Ысык-Көл өрөөнүнүн чыгышындагы жалгыз шаар боюнча калды. Анын калкы 40 миң кишиден ашты. Анда административдик (Пржевальск — Ысык-Көл областынын борбору) борбор, окуу жайы, илимий мекемелер жана тамак, жеңил өнөр жайлары, мөмө-винсовхоз-комбинаты, пива, сүт заводдору, эт комбинаттары, тегирмен, электротехникалык ишканалар бар. Электр энергияны мурда негизинен Пржевальск ГЭСинен жана ТЭЦинен алган. 1968-жылы шаарга жогорку вольттуу линия өткөрүлүп ал Пржевальскийди Фрунзе энергосистемасына бириктирген. Пржевальский Ысык-Көл областынын эң чоң маданий борбору. Мында түрдүү факультеттери бар пединститут, ошондой эле медициналык жана педагогикалык училища, айыл чарба техникумдары жана музыкалык мектеп бар. Пржевальскийдеги дары-дармек өсүмдүктөрүнүн зоналык тажрыйба станциясы жана областтык агротехникалык лабораториянын мааниси зор. Шаар курулуп, көчөлөрү асфальтталык жана көп кабаттуу үйлөр улам көбүрөөк курулууда.

Шаардын айланасы менен таанышканда баарынан мурда Николай Михайлович Пржевальскийдин бейит-эстелигине барабыз. Ал Борбордук Азияга бешинчи жолу саякатка бараар алдында ооруп, Караколдо күтүлбөгөн жерден каза болду. Анын өлүм алдындагы керээзине ылайык сөөгү Ысык-Көл-

хозяйственный техникум, музыкальная школа. Широкой известностью пользуются Пржевальская зональная опытная станция лекарственных растений и областная агрохимическая лаборатория. Город строится, асфальтируются улицы, появляется все больше многоэтажных домов.

Знакомясь с окрестностями, прежде всего посетим могилу-памятник Николаю Михайловичу Пржевальскому. Накануне пятого путешествия в Центральную Азию он заболел и неожиданно умер в Караколе. Согласно предсмертной воле, был похоронен на берегу Иссык-Куля.

Гранитная плита на могиле и рядом — девятиметровое сооружение из гранитных глыб в виде скалы; на ней бронзовый орел с распростертыми в трехметровом размахе крыльями; в клюве — оливковая ветвь, которую царственная птица словно собирается опустить на развернутую у ее ног карту Азии с начертанными маршрутами великого исследователя. Памятник сооружен в 1893 г. Петербургской Академией наук. В парке имеется домик — мемориальный музей ученого. На берегу залива расположилась пристань. Отсюда виден санаторий «Джергалан», расположенный в устье одноименной реки, с горячими лечебными водами.

Термальные лечебные источники имеются и в стороне от озера, в ущельях горных речек. Так, к востоку от Пржевальска находится основанное русскими более 100 лет назад село Теплоключенка. Поднявшись от него вверх вдоль р. Аксу, всего на 6 км, окажемся в живописном ущелье среди елового леса, у горячих ключей. Здесь разбит детский сана-

дүн жээгине коюлган. Шаардан пристанды карай тогуз километрге кеткен шоссе жолунун эки жагы бакка бөлөнгөн. Булуңдун бийик жээгинен көл менен тоо сонун көрүнөт. Түрдүү гүлдөр отургузулган клумбалуу көлөкөлүү парк бар. Мүрзөдө гранит плита жана анын жанында аска түрүндөгү чоң граниттен тогуз метр келген курулуш тургузулган, анда бронзодон куюлган бүркүт турат — анын канаты үч метр болуп жайылган, тумшугунда олифка бутагы, аны бүркүт бутунун астындагы улуу изилдөөчү сызган маршруттары бар, Азиянын жайылган картасын таштаганы тургансып көрүнөт. Эстелик Петербург илимдер Академиясы тарабынан 1893-ж. жасалган. Паркта кичинекей үй бар — ал окумуштуунун мемориалдык музейи.

Булуңдун жээгинде: пристань (Ысык-Көлдүн чыгыш бөлүгүндөгү эң башкы) жайлашкан. Мына ушул жерден Жыргалаң суусунун куймасындагы «Жыргалаң» санаториясы көрүнөт. Мында ысык дарылоо булактары бар.

Термалдык дарылоо булактары көлдөн чет жакта, тоо сууларынын капчыгайларында да бар. Мисалы, Пржевальскийден чыгышта 100 жыл мурда орустар негиздеген Теплоключенка жайланышкан. Андан Ак-Суу суусун бойлоп жогору бар болгону 6 км барганда карагайдын арасындагы ысык булактуу кооз капчыгайга барабыз. Мында балдардын санаториясы бар, анда полиэмелит жана башка оорулар менен ооругандарды дарылашат. Андан 15 км жогору капчыгайда ысык булак бар. Радиактивдүү «алтын-арашандын» дарылык касиети эчактан бери белгилүү, бирок аны аз пайдаланышат, анткени, ал

торий, где лечат от полиомиелита и других заболеваний. В 15 км выше, в ущелье находятся горячие ключи; целебные свойства «золотых ключей» («алтын-арашан») известны давно, но пользуются ими немногие, так как проникнуть туда может только верховой или пеший. Весь бассейн р. Аксу с источниками, лесами, фауной (Теплоключинский участок) объявлен заповедным.

Автомобильная трасса из Пржевальска в Рыбачье по южному берегу Иссык-Куля на первых десяти километрах проходит в стороне от озера. На двадцатом километре от нее ответвляется асфальтированная дорога, на восьмом километре которой расположен курорт Джетыогуз. Узкий вход в ущелье одноименной речки образован высокими скалами красных конгломератов самых причудливых форм. Отдельные утесы очертаниями напоминают головы быков. Отсюда и название — Джетыогуз (семь быков).

Это один из известных в Киргизии бальнеологических курортов водо-грязевого лечения. Он находится у горячих ключей, а лечебную грязь сюда доставляют из Койсары. Если есть время, рекомендуем подняться выше курорта (выше 2300 м над уровнем моря) по изумительной красоты Джетыогузскому ущелью, которое со всеми гремящими водопадами, фантастическими скалами, хвойными лесами, субальпийскими и альпийскими лугами объявлено заповедным (Джетыогузский участок). Восточнее курорта Джетыогуз расположен один из красивейших уголков Киргизии Кок-Джаик.

Западнее Джетыогуза еще некоторое время держимся в стороне от озера. Вдоль побережья тянется изолированная гряда — г. Оргочор. Если подняться

жерге жөө же атчан гана барууга болот. Ак-Суунун бүткүл бассейни ысык булактары, токойлору, фауналары менен бүт корук жер деп жарыяланган.

Пржевальскийден Рыбачыга түштүк жээги менен баруучу автомобиль жолу биринчи ондогон километри көлдөн сыртыраак жактан өтөт. Жыйырманчы километринде асфальт жолу экиге ажырап, анын сегизинчи километринде Жети-Өгүз курорту жайланышкан. Жети-Өгүз суусунун тар капчыгайынын кире бериш жеринде кызыл конгломерат ташынан кызык формадагы аскалар пайда болгон. Анын аскасы өгүздүн башына окшойт. Мына ошондуктан ал аскалардын тобу Жети-Өгүз деп аталып калган.

Бул Кыргызстандагы атактуу бальнеологиялык суу — ылай менен дарылоочу курорттордун бири. Ал ысык булактын жанында жайланышкан, ал эми дарылоочу ылайды бул жерге Койсарыдан ташып келишет. Эгерде убакыт болуп калса курорттон жогору Жети-Өгүз өрөөнүнүн кооз жерлерине көтөрүлүп күрүлдөгөн шаркыратманы, укмуштай аскаларды, карагайларды, субальпий жана альпий шалбааларын көрүүгө болот. Жети-Өгүз курортунун чыгышында Кыргызстандын эң кооз жерлеринин бири Көк-Жайыкка барабыз.

Жети-Өгүздөн батышыраакта дагы бир кыйлага чейин көлдөн алысыраакта болобуз. Мында жээкти бойлоп ажыратылган кырка тоо — Оргочор жатат. Эгерде ага чыкса 400 м бийиктиктен Ысык-Көлдү жана тоолорду көрүүгө болот. Андан кийин эң эски селолордун бири (100 жыл мурда орустар негиздеген) Покровка көрүнөт.

на нее, то с высоты примерно 400 м можно полюбоваться сказочной панорамой Иссык-Куля и гор.

Вот крупное, благоустроенное, одно из старейших сел (основано русскими 100 лет назад) Покровка. Здесь расположена база Тяньшаньской высокогорной физико-географической станции АН Киргизской ССР. Станция находится в ущелье Чонкызылсу, километрах в тридцати от села, у верхней границы леса.

Десятки почти безлюдных километров на запад от Покровки до оживленных мест по берегу озера, до впадения р. Барскаун. Здесь — колхозный Дом отдыха, несколько западнее—большой союзного значения курорт Тамга (славится грязелечением). Далее — туристическая база «Тихая бухта» (между последней и турбазами северного берега курсируют туристские теплоходы). По ущелью речки Барскаун проложена автодорога для связи с сыртами верхнего Нарына.

Западнее поселка городского типа Каджи-Сай (здесь добываются уголь и минеральные краски, имеется электротехнический завод) дорога вновь отступает от берега в межгорные впадины. Если свернем на север от села Боконбаевское — выедем к Тонскому заливу, на берегу которого расположен рыбоводный завод; его задача — обогатить фауну Иссык-Куля, в частности, за счет разведения севанской форели, аральского леща, селигерского судака, зеркального карпа и улучшить состав аборигенов — османа, сазана, чебака, маринки и других рыб.

Два-три десятка километров в безлесных горах и дорога опять у берега озера. Селения редки. Растительность и весь облик местности пустынный, берега большей частью заболочены.

ИЧКИ ТЯНЬ-ШАНДА

Ички Тянь-Шань (Нарын областы) — бул бардык жагынан бийик тоо кыркалары — Кыргыз жана Тескей Ала-Тоо, Фергана, Какшаал — тоо жана башка тоолор менен курчалган жалпак тоо. Жалпак тоону бир кыйла кыска тоо кыркалары кесип өтөт, алар көбүнчө кар жаткан бийиктиктен жогору көтөрүлүшөт. Тоо кыркалары ар кайсы көлөмдөгү аянттагы жана бийиктиктеги чуңкурлар жана өрөөндөр менен ажырап турат. Бир өрөөндөн экинчисине кадыресеседегидей эле бийик ашуудан өтүп барууга болот.

Чүй өрөөнүнөн Нарын областына эки автомобиль жолу: чыгыштан — Боом капчыгайы жана батышта — Суусамыр өрөөнү аркалуу барат. Нарын областынын аянты 50, 6 миң кв км. Областтын калкы аз. Республиканын төрттөн бир бөлүгүн ээлеген аянтта 200 миң кишиден да аз калк жашашат. Нарын шаарында жана шаар тибиндеги эки поселокто областтын калкынын 34 миңге жакын калкы жашайт, ал эми 1926-жылы шаарда бар болгону 1,6 миң киши жашаган. Областа селолук административдик райондор бар.

Кыргыздар негизинен мал, өзгөчө кой багышат. Дыйканчылык кошумча мааниге ээ (айдоо аянты

ВО ВНУТРЕННЕМ ТЯНЬ-ШАНЕ

Внутренний Тянь-Шань (Нарынская область) — это нагорье, окруженное со всех сторон высокими хребтами — Киргизским и Терскей-Алатау, Ферганским и Кокшаал-Тау. Нагорье пересечено сравнительно короткими хребтами, поднимающимися большей частью выше снеговой линии. Хребты разделены котловинами и долинами различной площади и высоты; из одной долины в другую можно попасть, как правило, только преодолев высокие перевалы.

Из Чуйской долины в Нарынскую область ведут две автодороги: на востоке — через Боамское ущелье и на западе — через Сусамырскую долину. Территория Нарынской области составляет 50,6 тыс. кв. км. В городе Нарыне в двух поселках городского типа живет около 34 тыс. населения области, а в 1926 г. городское население составило всего 1,6 тыс. человек.

Преимущественное занятие киргизов (основных жителей гор) — животноводство, в особенности овцеводство. Земледелие имеет сугубо подсобное значение (посевная площадь около 136 тыс. га), удовлетворяя потребность в хлебе (зерновые культуры занимают 44% посевных площадей области), картофеле, кормах (кормовые культуры занимают более 55% посевных пло-

136 миң га жакын) болуп эгин, картошка тоют (тоют өсүмдүгү областтын бүткүл аянтынын 55% ээлейт) менен камсыз кылат (эгин областтын бүткүл аянтынын 44% ээлейт). Өнөр жайы начар өнүккөн. Областтын башкы жаратылыш байлыгы жайыт, анын аянты 2,5 млн. га.

Эгерде бул Тянь-Шандын кыйын жолдору менен саякат жасаса зор ырахат алат. Анын талаа, шалбаасы жана токою, көлдөрү менен бирге тоо калкынын турмушу жана байыркы эстеликтер менен таанышат. Азыркы кезде тоого автомобиль жолу курулган, ал эми чоң эл отурукташкан пункттарда автомобилдик катыш жөнгө салынган.

Рыбачы шаарынан шоссе түштүк-батышты Чүй суусунун агымын карай кетет. Адегенде Ысык-Көлдүн батыш жээгиндеги жалпак жарым чөл түздүгү, бирок көп узабай тоолор пайда болот да, жол кууш анча кең эмес узун чуңкурга кирет. Ага бүт суу толтурулуп Орто-Токой суу сактагычы деп аталат, ал Чүй өрөөнүндөгү 200 миң га жерди сугарат. Кыш бою суу сактагычта 500 млн куб м. суу чогулат, ал аскадан тешип өткөргөн кыска туннелден агып чыгат. Анын бийиктиги деңиз деңгелинен 1700 м, башкача айтканда сугарылуучу райондон 1 км бийигирээк келет.

Андан ары Кочкор өрөөнү, анда тоо суулары куйганда Чүй суусу түзүлөт. Өрөөн кышкы жайыттары менен атактуу. Сугат жерлерде эгин айдалат, бирок жайыт жерлер—тоо талаалары үстөмдүк кылат, ал эми 3000 м жакын бийиктикте — тоо шалбаалары. Калктын башкы кесиби кой багуу. Ири кой өстүрүү совхоздору бар. Жыйырмага жакын селолор өрөөндүн

щадей области). Главное природное богатство области — 2,5 млн. га пастбищ.

Любознательный турист получит истинное наслаждение, предприняв путешествие по трудным тропам Тянь-Шаня, к его степям, лугам, лесам, к озерам на заоблачных высотах, познакомится с жизнью жителей гор и памятниками старины. В настоящее время в горы проложены автодороги, а с крупными населенными пунктами налажено автобусное сообщение.

От города Рыбачье шоссе устремляется на юго-запад навстречу течению р. Чу. Сначала—бесплодная равнина западного побережья Иссык-Куля, но вскоре появятся горы, и дорога войдет в неширокую лодкообразную котловину. Она почти вся заполнена водой и именуется Орто-Токойским водохранилищем (по названию котловины), обеспечивающим орошение более 200 тыс. га земель в Чуйской долине. За зиму в водоеме накапливается до 500 млн. куб. м воды, а спускается она по короткому туннелю, пробитому в скалах. Высота — 1700 м над уровнем моря, т. е. на 1 км выше района орошения.

Следом — Кочкорская долина, в пределах которой из слияния горных речек образуется р. Чу. Она славится зимними выпасами. Встречаются посевы зерновых на поливных землях, но господствуют пастбищные ландшафты — горные степи, а на высоте около 3000 м — горные луга. Главное занятие населения — овцеводство. Имеются крупные овцеводческие совхозы. Два десятка селений располагаются в нижней части долины до высоты 2200 м над уровнем моря, самое большое — Кочкорка (у начала р. Чу), которое до революции было единственным поселком долины.

Мөңгүнүн этегинде.

У подножья ледника.

Затем дорога сворачивает на юг и идет на подъем по безотрадному ущелью Джуванарыка — правый исток р. Чу. Но вот на пути новые долины — истоки истока Чу — рек Каракуджура и Тюлека. Замкнутые горами, они получают мало осадков, зимой бесснежны и тоже славятся зимними пастбищами; имеются мелкие поселки.

По долине р. Тюлек, свернув вправо на грунтовую дорогу, можно пробраться к высокогорному озеру Сонкёль. Это гигантская чаша — высота зеркала 3016 м, а окружающих хребтов — почти 4000м над уровнем моря, длина более 30 км, ширина около 20 км и глубина свыше 20 м. Сонкёль— пресное озеро, в него впадает одиннадцать речек, а вытекает одна — приток Нарына. На прибрежной равнине и по склонам хребтов — обильные пастбища, которые в летние месяцы завоевываются бесчисленными отарами овец. А над озером и в его мелководьях, в зарослях в эти же месяцы кипит жизнь водоплавающей птицы: на небольших островах гнездятся горные гуси, прилетающие из Индии; охота на Сонкёле запрещена. Богата также фауна гор котловины копытными животными (горные козел и баран, косуля), нередки медведь, снежный барс. На берегах озера встречаются древние захоронения в виде курганов и каменных изваяний.

Вернувшись на шоссе, продолжим путь на юг по извилистой трассе, поднимемся к перевалу Долон (3030 м) и затем по серпантинам спустимся в Средненарынскую долину.

Долина р. Нарын пересекает в широтном направлении всю Нарынскую область, и местами то расши-

төмөнкү бөлүгүндө деңиз деңгелинен 2200 м бийиктикке чейин жайланышат, анын эң чоңу — Кочкор (Чүй суусунун башталышында), ал революцияга чейин өрөөндөгү жалгыз поселок болгон.

Жол андан ары түштүккө бурулуп, Жоон — Арык капчыгайы — Чүй суусунун оң куймасы боюнча жогору көтөрүлөт. Мына жолдон кеңдик боюнча созулган жаңы дагы бийигирээк өрөөндөр — Чүй суусунун куймасы Кара-Кужур жана Тулеке жолугабыз. Алар тоо менен курчалып, жаан чачын аз түшөт, кышында кар түшпөйт, бул да кышкы жайыттары менен атактуу; майда поселоктор бар.

Тулек суусунун өрөөнү боюнча оңго, даңгыр жолго буруп бийик тоолу Соң-Көлгө барабыз. Бул 3016 м бийиктиктеги гиганттык чуңкур, айланасындагы тоо кыркалары деңиз деңгелинен 4000 м, узундугу 30 км, кеңдиги 20 км жана тереңдиги 20 м ашык. Соң-Көл тузсуз көл, ага он бир суу куят, ал эми бир гана суу — Нарынга агып чыгат. Жээктеги түздүктө жана тоо кыркасы боюнча кең жайыт бар, анда жайда сансыз койлор жайылат. Ал эми көлдө ушул эле учурда канаттуулар көп болот, анда Индиядан учуп келген каздар уя салат. Соң-Көлдө канаттууларга мергенчилик кылуу тыюу салынган. Тоо ойдуңунда туяктуу жандыктар да көп (тоо эчкиси, элик, кой) аюу, илбирс да аз эмес. Көлдүн жээгинде коргондор, байыркы кездеги күмбөздөр жана мамы таштар жолугат.

Кайра шоссеге кайтып жолду түштүктү карай улайбыз, Долон ашуусуна чыгып (3030 м) анан ийрибуйру жол менен Орто Нарын өрөөнүнө түшөбүз.

Нарын суусунун өрөөнү кеңдик боюнча бүткүл

Нарын — автомобиль жолу. Атбашы ашуусу.

Автомобильная трасса на Нарын, в районе перевала Атбаши.

Нарын областтын кесип өтөт, айрым жерлерде 10—20 км кеңейет, кээде өтө тар коктуга айланып тарыйт. Анын бардык жеринде киши турат. Башкы кесип мал багуу, андан кийин дыйканчылык, чыгышка көбүнчө эгин айдашат.

Деңиз деңгээлинен 2000 м бийиктикке көтөрүлөлү. Мындагы колхоздор кой, бодо мал, ошону менен бирге топоз, асыл тукум жылкы багышат, дыйканчылыкта эгин жана тоют өсүмдүктөрү өстүрүлөт.

Катуу аккан суудан көпүрө аркалуу өтүп, Ички Тянь-Шандын эң чоң эл отурукташкан пунктуна—Нарын шаарына (деңиз деңгелинен 2037 м бийиктикте) барабыз. Ал 1868-жылы Кашкар жолундагы аскер чеп катары пайда болгон. Анда адегенде соодагер өзбектер, уйгурлар турган, андан кийин көчүрүлүп келген орустар жашашты. Кичинекей тамдары бар Нарын 1920-жылдан тартып Кантондун борбору, 1939-жылдан — областтын борбору, 1963-жылдан республикалык баш ийүүдөгү шаарга айланып, Тянь-Шань районунун административдик борборун бирге аткарган, ал эми 1971-жылдан тартып Нарын областынын борбору болуп калды. Анын курулуш аянты анча чоң эмес терраса, узундугу 3,7 км, туурасы-1,5—3,0 км болуп Нарын-тоо, Нура-Тоо тоо кыркаларынын ортосунда кысылып суу экиге бөлүп турат. Шаардын климаты кургак жана кескин континенталдуу.

Азыркы кезде Нарын шаарында 20 миңден ашык киши турат. Анда асфальтталган көчө, өсүмдүктөр көчө бойлоруна тигилген, парк, азыркы үйлөр курулган, маданий мекемелер, (анын ичинде музыка-

ряется до 10—20 км, то сильно суживается, порой образуя каньон. Вся она обжита. Главной отраслью является животноводство, затем земледелие, на востоке преимущественно зерновое.

Поднимаемся на высоту более 2000 м над уровнем моря. Колхозы здесь занимаются овцеводством, разведением крупного рогатого скота, в том числе яков, и племенных лошадей; земледелие —подсобная отрасль, выращивают зерновые и кормовые культуры.

Проехав по мосту через бурную реку, въезжаем в самый крупный населенный пункт Внутреннего Тянь-Шаня — гор. Нарын (на высоте 2032 м над уровнем моря). Он возник в 1868 г. как военное укрепление. Его населяли вначале узбекские, уйгурские, татарские торговцы, а затем и русские переселенцы. Небольшое с одноэтажными глинобитными домиками селение Нарынское становится с 1920 г. — центром кантона, с 1939 г. — центром области, с 1963 г. — городом республиканского подчинения и «по совместительству» административным пунктом Тянь-Шаньского района, а с 1971 г. — центром Нарынской области. Его строительная площадка — небольшой участок террасы, длиной в 3,7 км, шириной — 1,5—3,0 км зажатой между хребтами Нарын-Тоо и Нура-Тоо и надвое разрезанный руслом реки. Климат сухой, резко континентальный.

В настоящее время в Нарыне более 20 тыс. жителей. Улицы города озеленены, заасфальтированы, разбиты парки, скверы, построены здания административно-культурного назначения (в их числе музыкально-драматический театр, педагогическое училище, сельскохозяйственный техникум), мясокомбинат,

лык драмалык театр, педагогикалык училища, сельхоз техникум) бир катар анча чоң эмес өнөр жай ишканалары (эт комбинаты, бут кийим фабрикасы, механикалык завод) бар. Электр энергияны Фрунзеден (аралыгы 400 км ашык) жана жакында Нарын суусунун куймасы Ат-Башыга (40 миң квт) курулган коңшу ГЭСтен алат.

Шаарда 1967-жылы Нарында туулган революционер Таабалды Жукеевге (Пудовкинге) мемориалдык музей түзүлдү. Ошол эле жерге анын эстелиги курулду. Ал Туркестан крайында зор революциялык иштерди жүргүзгөн, ошол үчүн падышалык администрациясы тарабынан куугунтукталып, түрмөгө камалып, сүргүнгө айдалган. Музейде Пудовкиндин (Таабалды) өмүрү жана революциялык иштерине байланыштуу болгон сейрек жолугуучу буюмдары сакталат.

Нарын шаарынан айланага эки-үч саякат жасоого сунуш кылабыз: Мисалы, бийик тоодогу Чатыр-Көлгө баруу өтө кызык. Жол түштүк-батышка кетип көп узабай деңиз деңгелинен 2000 м бийик турган кең Ат-Башы өрөөнүнө барабыз. Учу-кыйрына көз жетпеген шыбак жана эгин өскөн тоо жайыттары. Селолор жана айдоо жерлер суулардын тектирлеринен орун алган. Түштүк-Чыгышта токойлор калың өскөн капчыгайлары көп жана кар кетпес чокулары, Ат-Башы тоо кыркасы бар. Жол ката бул жердин археологиялык жана архитектуралык эстеликтери менен таанышууга болот. Ат-Башы районунун борборунан анча алыс эмес жерде VII кылымда курулган Кошой-Коргонунун шаарчасынын дубал менен мунараларын жана Ат-Башы чебинин калдыктарын көрүүгө болот. Андан ары Ат-Башы тоо кыркасынын бир капчыгайында жакшы

обувная фабрика. Электроэнергию город получает из Фрунзе (расстояние более 400 км) и от соседней ГЭС, недавно сооруженной на притоке Нарына — Атбаши (40 тыс. квт.).

В 1967 г. в городе создан мемориальный музей Таабалды Жукеева (Пудовкина) — уроженца Нарына. Он вел большую революционную работу в Туркестане, за что подвергался гонению со стороны царских властей, большую часть своей жизни провел в ссылках. В музее бережно хранятся реликвии, связанные с жизнью этого бесстрашного революционера.

От города Нарына рекомендуем совершить две-три экскурсии в его окрестности. Заманчиво, например, побывать на высокогорном озере Чатыркёль. Дорога уходит на юго-запад и скоро приводит в обширную Атбашинскую долину, лежащую выше 2000 м над уровнем моря. Неоглядные горностепные пастбища, селения и посевы на террасах речек. На юго-востоке высится сильно изрезанный, с лесистыми ущельями и заснеженными вершинами хребет Атбаши. Попутно ознакомимся с археологическими и архитектурными памятниками этих мест. Недалеко от районного центра Ат-Баши увидим остатки заложенных еще в VII в. стен и башен городища Кошой-Коргон и его крепости Атбаш. Далее, в одном из ущелий хребта Атбаши хорошо сохранилась каменная постройка XV в. — караван-сарай Таш-Рабат — с большим залом, коридорами и комнатами-кельями.

Обогнув хребет Атбаши с юга, дорога подходит к озеру Чатыркёль (3530 м над уровнем моря). Это почти у границы вечных снегов. Чатыркёль меньше Сонкёля — 170 против 292 кв. км и намного мельче —

сакталган XV кылымда курулган чоң залы, коридору жана майда бөлмөлөрү бар Таш-Рабат караван-сарайын көрүүгө болот.

Ат-Башы тоо кыркасын түштүк жактан айланып өтүп жол Чатыр-Көлдүн жээгине келет, анын деңгээли деңиз деңгээлинен 3530 м, ал тим эле түбөлүк кар кетпес чокулардын деңгээлинде турат. Чатыр-Көл (170 кв км) Соң-Көлдөн (292 кв км) кичине жана андан бир кыйла тайыз —4 м, ал эми Соң Көлдүкү 22 м, андан суу агып чыкпайт, суусу бир аз туздуу. Бул жерде Соң-Көлдөгүдөй эле жазында канаттуулар көп болот, индия казы уя салат (канаттууларга мергенчилик кылууга тыюу салынган).

Экинчи өтө кызык экскурсия областтын борборунан Нарын суусунун өрөөнүнүн батыш бөлүгүнө Тогуз-Торо өрөөнүнө барат. Жолдун биринчи жүз километри Үгүткө чейин Нарын суусунун сол жээги менен бойлой кетет, андан ары эски жол Ак-Шыйрак каньону айланып Дөрбөлжүн аркалуу өтө көп бийик ашуулардан өтөт, акыркы кезде Нарын суусун бойлото курулган жаңы жол менен барышат.

Жолката Ат-башы ГЭСиндеги курулушту (жүз метр келген плотинаны, суу сактагычты, электростанцияны), курулушчулардын жаңы Достук поселогун, токойлорду шаркыратмалары бар капчыгайды, терең чуңкурларды субальптык жана альптык шалбааларды, X—XII кылымдагы шаарчалардын калдыктарын, азыркы кездеги селолорду көрөбүз. Акыркы баруучу жер Казарман селосу. Бул жерден Фрунзеге рейстик самолет менен кайтууга болот, жөө жүргөндү жакшы көргөн кишилер Түштүк-Батыш Кыргызстанга Фергана тоо кыркасынын

4 м против 22 м, бессточное, слабо солоноватое. Как и на Сонкёле, летом здесь птичьи базары, гнездится индийский гусь (охота на водоплавающую птицу запрещена).

Другая заманчивая экскурсия из центра области — в западную часть долины р. Нарына в Тогузтороускую котловину. Первую сотню километров до Угута дорога тянется вдоль левого берега р. Нарын, а дальше идут — старая дорога в обход Акшийракского каньона через Дюрбельджин, преодолевающая многочисленные трудные перевалы, и новая, более короткая, построенная в последние годы вдоль р. Нарын.

По дороге увидим Атбашинское гидросооружение (плотина стометровой высоты, водохранилище, электростанция), новый поселок гидростроителей Достук («Дружба»), пойменные леса (токои), ущелья с водопадами, субальпийские и альпийские луга, остатки городищ X—XII вв., современные селения. Конечный пункт — село Казарман. Отсюда во Фрунзе можно вернуться рейсовым самолетом. Для любителей пеших походов недалек путь в Юго-западную Киргизию через перевал Кугарт Ферганского хребта к городу Джалал-Абаду.

С отрезком пути Рыбачье-Кочкорка мы ознакомились по маршруту следования в Нарын. Теперь от Кочкорки путь держим на запад к водоразделу между бассейнами Чу и Нарына, преодолеваем невысокий перевал Кызарт (2664 м). Спускаемся в Джумгальскую долину, названную по одноименной речке, притоку бурной р. Кёкёмерен; последняя прорезает окружающие долину горы в двух местах и устремляется к западу на соединение с Нарыном.

Көгарт ашуусу аркалуу Жалал-Абад шаарына баруу-га болот.

Рыбачы-Кочкор аралыгындагы жолдун бөлүгү менен Нарынга бараткандa тааныштык. Эми Кочкордон жол батышка Чүй жана Нарын суусунун бассейнинин суу бөлгүчүнө, анча чоң эмес Кызарт (2664 м) ашуусунан өтөбүз. Жумгал суусун бойлоп Жумгал өрөөнүнө түшөбүз, ал суу Көкөмерендин куймасы.

Жумгал өрөөнү Кочкор өрөөнүнө караганда бир аз төмөнүрөөк жайланышкан, мында жаан-чачын көбүрөөк, анын үстүнө өсүмдүктөрү да ар түрдүү келет. Өзгөчө анын түштүктөгү курчаган Кавак-тоо кыркасы кооз. Анын көп сандаган капчыгайларында Тянь-Шандын карагайлары, тал, рябина, кайың, арча өсөт. Бул тоолордон байыркы кен казган жерлер табылган, андан коргошун, жез алышкан, азыркы кезде Кавак таш көмүр бассейни ачылган.

Жумгал өрөөнүнүн ойдуңунда жана капталдарында ички Тянь-Шандын башка өрөөндөрүндөй эле жайыт жерлер көп. Чарбанын башкы багыты кой багуу. Селолор жана айдоо аянттары Жумгал суусунун жээгин бойлоп жана куймасынын ар кайсы жеринде ичке тилке болуп кетет. Башка өрөөндөн жолуктурбаган огород жана тигилген өсүмдүктөр бул жерден жолугат. Өрөөндүн борбору Чаек, бүткүл Нарын областы боюнча эң көп бак-дарактуу жер: көчөлөргө кооз өсүмдүктөр тигилген, короо жайларда бак жана гүл өстүрүлөт.

Жол бүткүл Жумгал өрөөнү боюнча созулуп Көкөмерен суусун кесип өтөт, бул суунун оң жээги менен түндүккө карай кетет. Кең куймасында карагач, бай терек, тал, кайың, черемуха, дан куурай, карагат

Джумгальская долина расположена несколько ниже Кочкорской. Атмосферных осадков здесь больше и ландшафты разнообразнее. Особенно живописно ее южное горное обрамление — Кавак. По его многочисленным ущельям — смешанные леса из тяньшаньской ели, ивы, рябины, березы, арчи с богатым подлеском.

Днище и склоны Джумгальской долины, как и других долин Внутреннего Тянь-Шаня, заняты пастбищами. Главная отрасль хозяйства — овцеводство. Селения и участки с посевами тянутся узкой полосой вдоль р. Джумгал и кое-где в устьях ее притоков. Встречаются огороды и древесные насаждения, чего мы почти не видели в других долинах. Центр долины — Чаек, пожалуй самое озелененное селение во всей Нарынской области: улицы обсажены декоративными деревьями, во дворах — сады и цветники.

Дорога тянется вдоль всей Джумгальской долины, пересекает Кёкёмерен и уже по правому берегу этой реки устремляется на север. В широкой пойме — леса из тополя, ивы, березы, черемухи, смородины, барбариса. Но вот вступаем в узкое скалистое ущелье, не менее Боамского, величественное и впечатляющее. На бурном Кёкёмерене запроектировано построить две мощные ГЭС.

Ущелье позади, дорога вступает в широкую Сусамырскую долину, где она соединяется с автомагистралью Ош — Фрунзе.

До 1965 г. Северная и Юго-Западная Киргизия были разобщены. Автомобильная и железная дороги, идущие в объезд Тянь-Шаня через Ташкент, протягиваются более чем на 1200 км. Новая автомагистраль

чылат. Мына кууш аскалуу капчыгайга киребиз, бул да Боом капчыгайындай эле сүрдүү жана келишимдүү. Шар акчу Көкөмерен суусунда эки кубаттуу ГЭС куруу долбоордо каралган.

Капчыгай артта калды, жол кең Суусамыр өрөөнүнө кирет, ал бул жерден Ош—Фрунзе автомобиль жолуна кошулат.

1965-жылга чейин Түндүк жана Түштүк Кыргызстан бириккен эмес эле. Автомобиль жана темир жолу Ташкент аркалуу айланып өтүп 1200 км чейин созулуп жатат. Жаңы автомобиль жолу тоо кыркаларын жана өрөөндөрдү кесип өтүп, жолду эки эсе кыскартты.

Фрунзеден батышты карай бизге тааныш Ташкент автомобиль трактысы менен барабыз. Калинин селосуна кире бериште солго бурабыз да, маңдай жагыбыздагы Кыргыз тоо кыркасын карай бет алабыз. 20 км өткөндөн кийин Чүй өрөөнүндөгү эң акыркы Сосновка селосунан биз Карабалта суусунун капчыгайына киребиз. Тик, тим эле саландап турган аскалуу капчыгай, айрым жерлеринде таш-кум каптап кеткен. Күзгүдөй таза шоссе жолу ийри- буйру (50 жолу) болуп, айрым жеринде көчкүнүн жолуна курулган темир-бетон галереяларында көрүнбөй кетип бара-бара Түз-Ашуусуна жакындайт.

Биз республиканын белгилүү өрөөндөрүнүн бириндебиз. Анын эң төмөн жери деңиз деңгээлинен 2000 м бийиктикте жатат, ал эми анын айланасындагы чокулар андан да 2 миң м жогору турат. Тоо кыркаларынын жантаймалары кадыресе түбүнөн чокусуна чейин жантайыңкы көтөрүлөт, анда талаа — шалбаалуу талаа, субальпий жана альпий шалбаала-

пересекла хребты и горные долины, сократив путь в два раза (592 км).

От Фрунзе держим путь на запад по уже знакомому нам Ташкентскому автотракту. Почти перед самым въездом в село Калининское свернем влево и поедем навстречу сияющим снежным вершинам Киргизского хребта. Минуя 20 км — последнее в Чуйской долине село Сосновка, и мы — в ущелье р. Карабалты. Ущелье узкое с крутыми, даже отвесными или нависающими скалами, местами покрытыми мощными осыпями. Белое на солнце шоссе, извиваясь заманчивыми петлями (до 50 поворотов), а местами исчезая в железобетонных галереях, сооруженных на пути лавин, постепенно подбирается к перевалу Тюзашу.

Мы в одной из известных высокогорных долин республики. Ее самые низкие места лежат на высоте 2000 м над уровнем моря, тогда как вершины окружающих хребтов возвышаются еще на 2 тыс. м. Склоны хребтов, как правило, полого поднимаются от днища к гребням и покрыты последовательно сменяющимися степями, лугостепями, субальпийскими и альпийскими лугами. В долине свыше 300 тыс. га хороших пастбищ, на которых летом выпасается более миллиона голов скота Северной Киргизии и частично Южного Казахстана. Часть скота остается здесь и на зиму. В долине возникло несколько постоянных селений, имеются небольшие посевы кормовых культур; в кормодобывании участвует и созданная Сусамырская МЖС. Сусамырская долина привлекает отдыхающих из Чуйской долины, летом сюда организуются экскурсии.

ры болуп тараган. Өрөөндө 300 миң га дан ашык жайыт, анда жазында Түндүк Кыргызстандын жана бир аз Түштүк Казакстандын миллиондон ашык малдары багылат. Малдын бир бөлүгү кышындасы ушул жерде калат. Өрөөндө туруктуу болгон бир нече село пайда болгон, негизинен тоют өсүмдүктөрү айдалган бир аз айдоо аянты бар. Тоют менен камсыз кылууда ушул жерде. түзүлгөн Суусамыр МЖС да катышат. Суусамыр жолу ачылгандан тартып өрөөнгө эс алуу үчүн Чүй өрөөнүнөн келишет, жазында бул жерге экскурсиялар дем алыш күндөрүнө карата да уюштурулат.

Өрөөндөн ылдый түшүп Суусамыр суусун бойлоп эң кайкы бийиктик боюнча батышка жөнөп анын жогору жагынан биздин жолубуздагы экинчи—Ала-Бел (3200 м) ашуусуна барабыз. Ашуунун жанында карга-көчкүгө каршы күрөшүүчү станция бар. Ушундан ылдый токой өскөн кооз Чычкан капчыгайы менен түшөбүз, ал аркалуу Кетмен-Төбө өрөөнүнө чыгабыз. Бул Түштүк-Батыш же Фергана алдындагы Кыргызстан болот.

Спустившись в долину, последуем на запад по очень пологому подъему вдоль р. Сусамыр, и в ее верховьях преодолеваем второй на нашем пути перевал — Алабель (3200 м). Вблизи перевала ведет исследования снего-лавинная станция. Отсюда начинаем спуск по лесистому ущелью р. Чичкан (грандиозный прорыв реки в хребте Сусамыртау), которое ведет нас в Кетменьтюбинскую котловину. Это уже Юго-Западная или Приферганская Киргизия.

ОБЪЕКТИВДЕ ТҮНДҮК ТЯНЬ-ШАНЬ

◆

СЕВЕРНЫЙ ТЯНЬ-ШАНЬ В ОБЪЕКТИВЕ

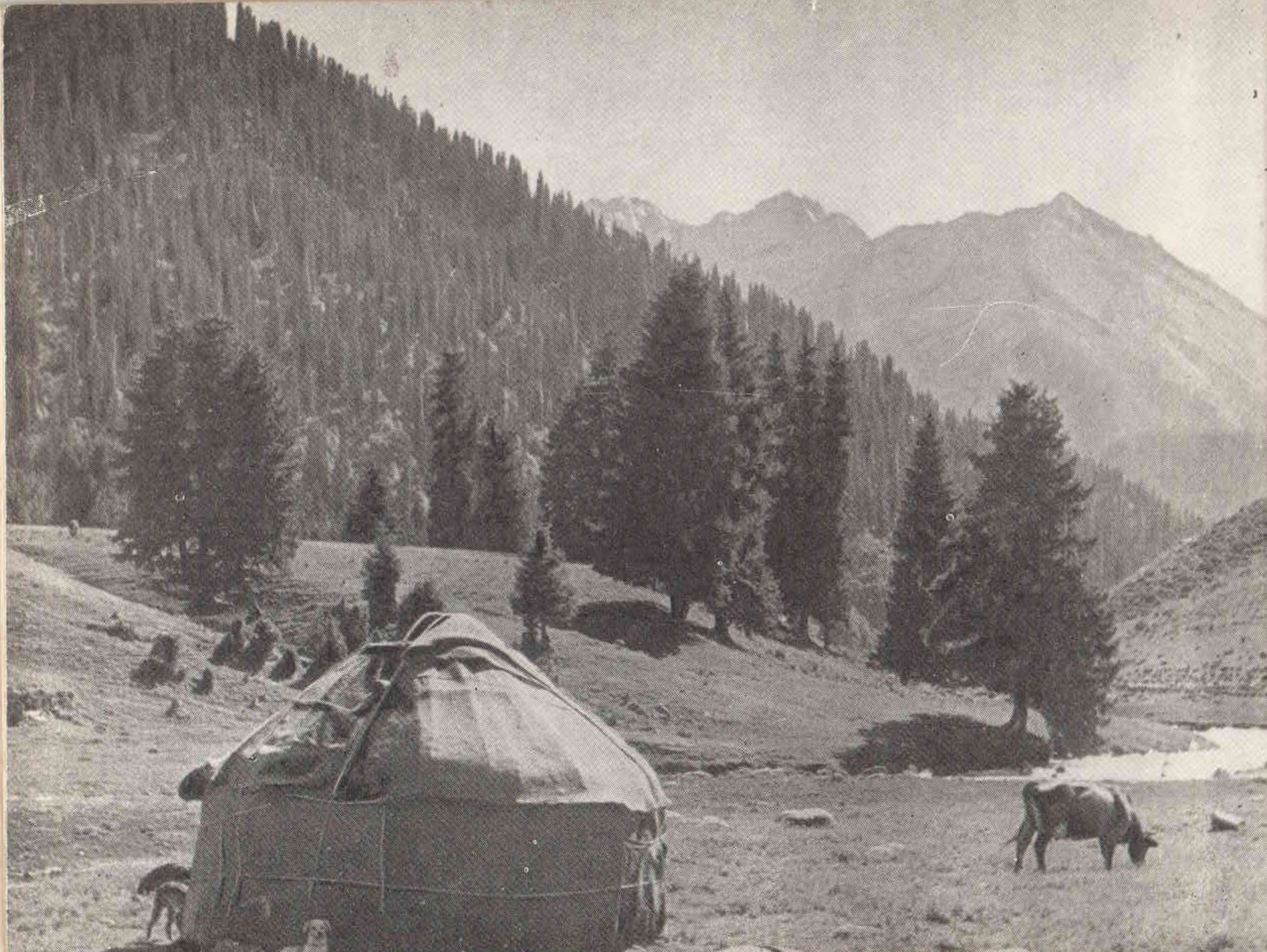

Дениз деңгээлинен 2100 м. бийиктикте калың токойдун арасына, шаркырап аккан Жети-Өгүз суусунун боюна ысык булагы бар Жети-Өгүз курорту жайгашкан.

На высоте 2100 м над уровнем моря, на берегу бурной реки, где бьют горячие высокоминерализированные целебные источники, в окружении изумрудных лугов, стройных тяньшанских елей и диких скалистых обнажений расположился курортный поселок Джетыогуз. Он считается самым живописным курортом Средней Азии.

← Жети-Өгүз тоосундагы эң кооз Көк-Жайык жайлоосу.

← Живописная местность Кок-Джаик в горах Джетыогуза.

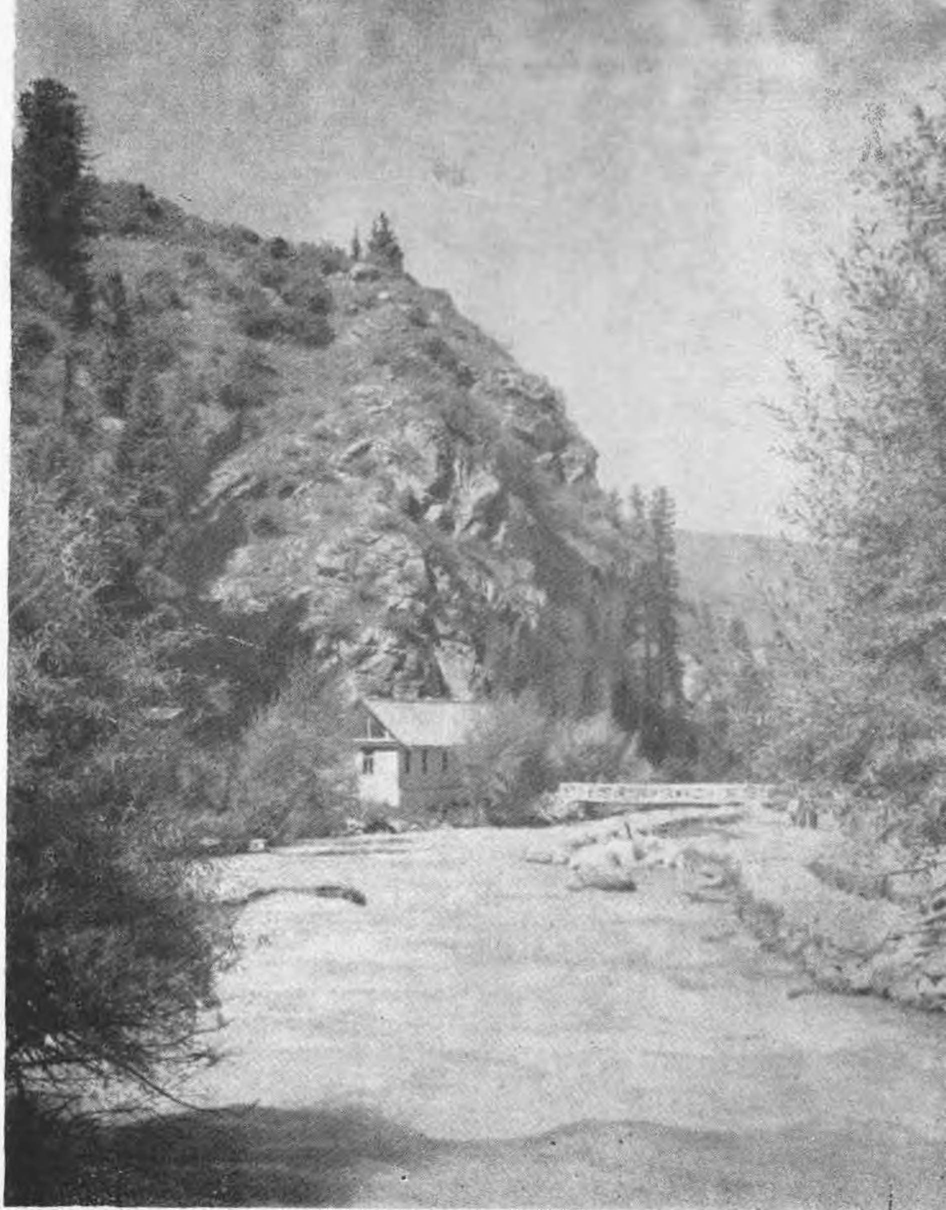

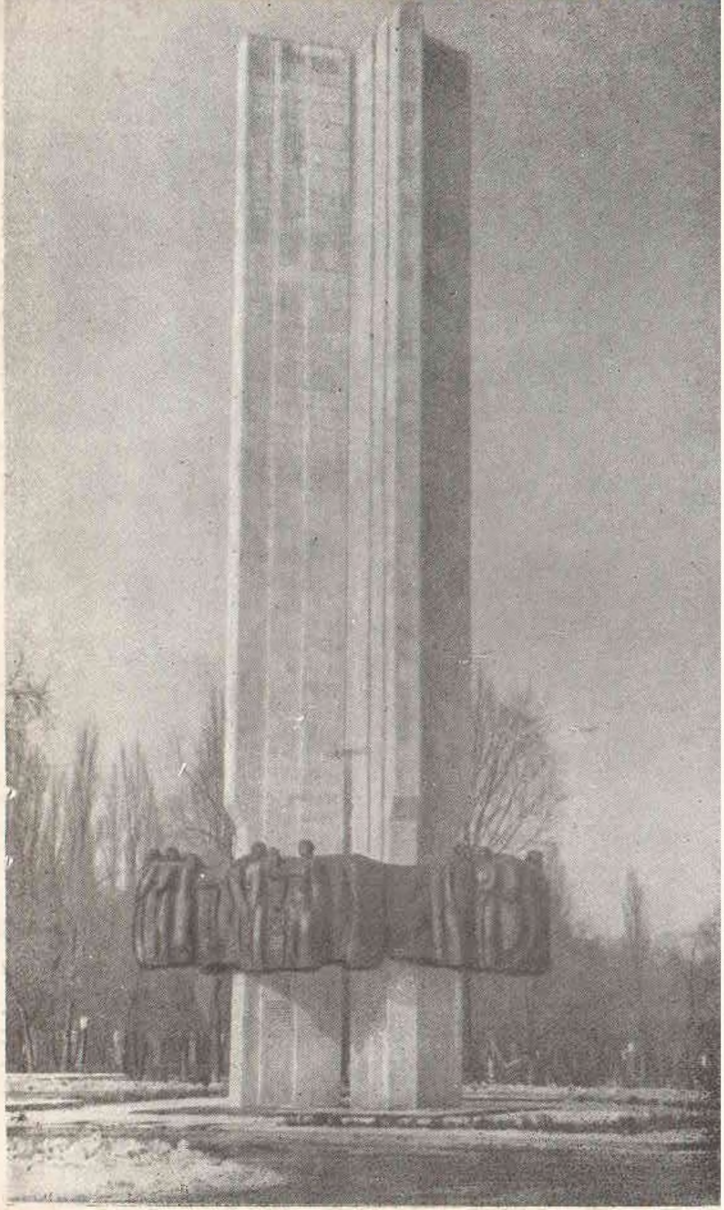

Достуктун монументи. Кыргыз элинин Россиянын составына өз ыктыяры менен кошулушунун 100 жылдыгына карата арналып жасалган. Бул эстелик кыргыз скульпторлорунун жана архитекторлорунун көп жылдык изденүүлөрүнөн жаралган эмгек.

Монумент Дружбы. Он посвящен знаменательной дате — 100-летию добровольного вхождения Киргизии в состав России. Памятник — результат коллективного творчества группы киргизских скульпторов и архитекторов, итог их многолетних поисков, направленных на художественно совершенное выражение смысла исторического поворота в судьбе киргизского народа.

Фрунзе шаарындагы 10-микрорайон.
10-й микрорайон гор. Фрунзе.

Бийик тоолуу Тянь-Шань карагайы.

Высокогорный тяньшанский лес.

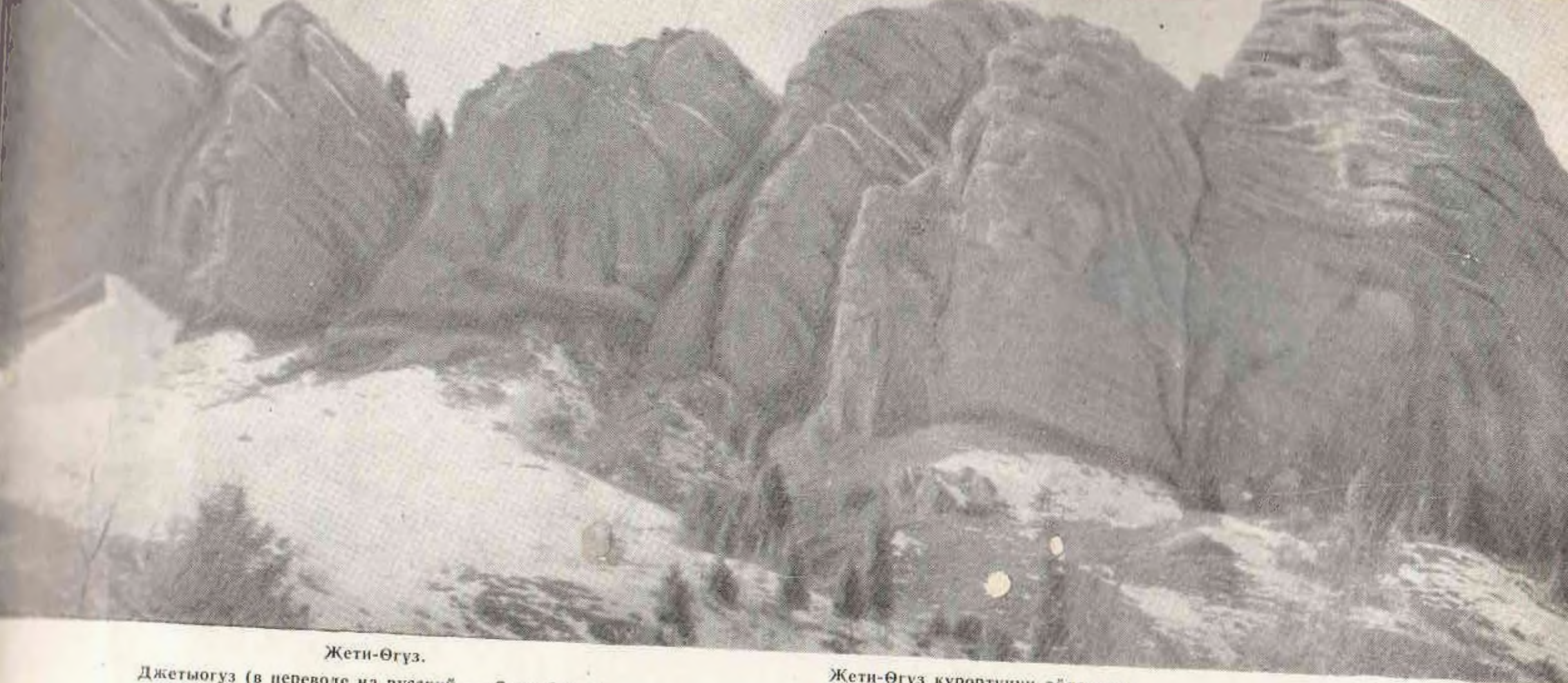

Жети-Өгүз.
Джетыогуз (в переводе на русский — Семь быков).

Жети-Өгүз курортунун айланасы.
В окрестностях курорта Джетыогуз.

Фрунзедеги эл чыгармачылыгынын искусствосунун көргөзмөсү.

Музей изобразительных искусств гор. Фрунзе.

Барскоон капчыгайы. Ал шаркырап аккан суусу, укмуштай шоку, жашыл токою жана коругу менен даңктуу.

Барскаунское ущелье... Славится гремящими водопадами, фантастическими скалами, хвойными лесами. Объявлено заповедником.

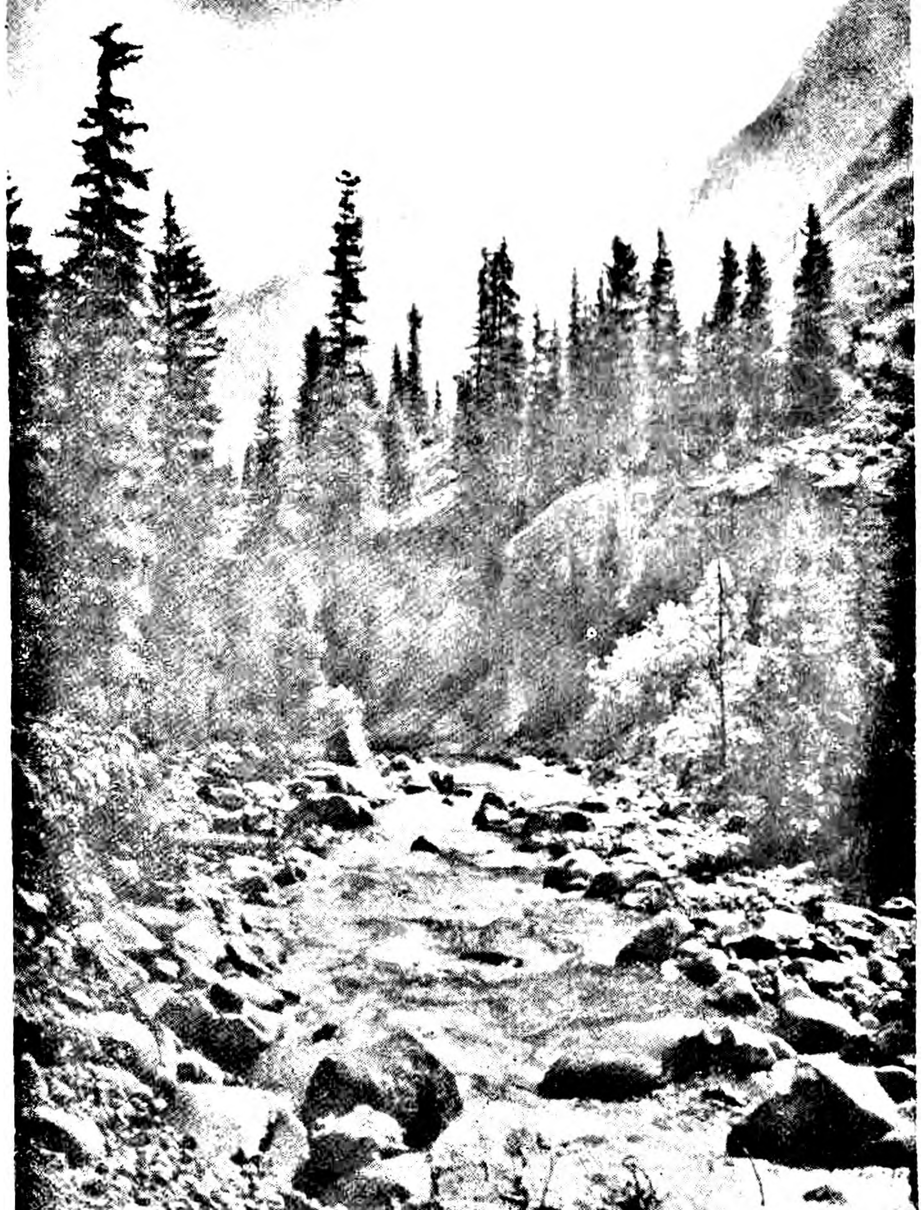

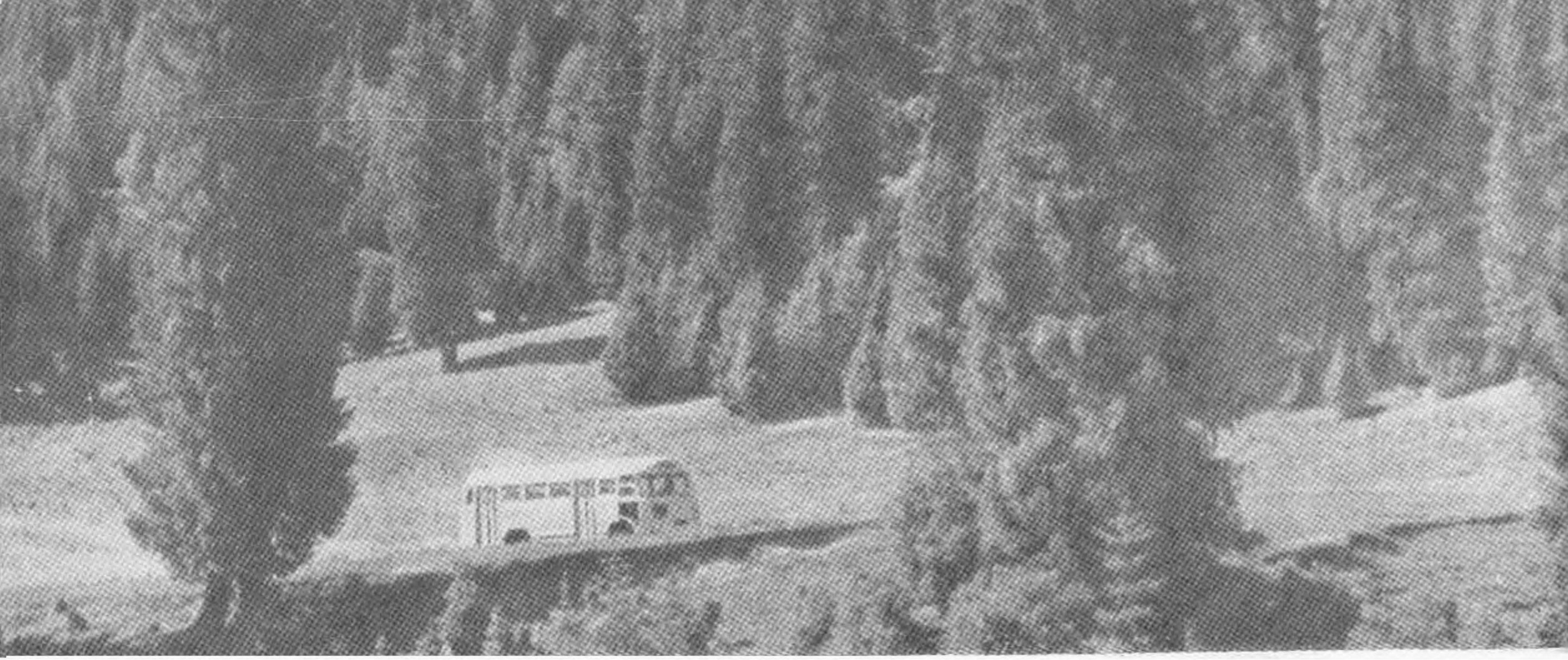

Жети-Өгүз тоосунда.
В горах Джетыогуза.

Токтогул Сатылгановдун эстелиги. Эстеликтин авторлору — СССРдин Эл художниги, СССРдин сүрөтчүлөр Академиясынын мүчө — корреспонденти Қапар Айтиев жана архитектор Аскар Исаев.

Памятник Токтогулу Сатылганову. Авторы памятника — народный художник СССР, лауреат Государственной премии Токтогула, член-корреспондент Академии художеств СССР Гапар Айтиев и архитектор Аскар Исаев.

Стрельникова атындагы племсовхоз.
В Племсовхозе им. М. Стрельниковой

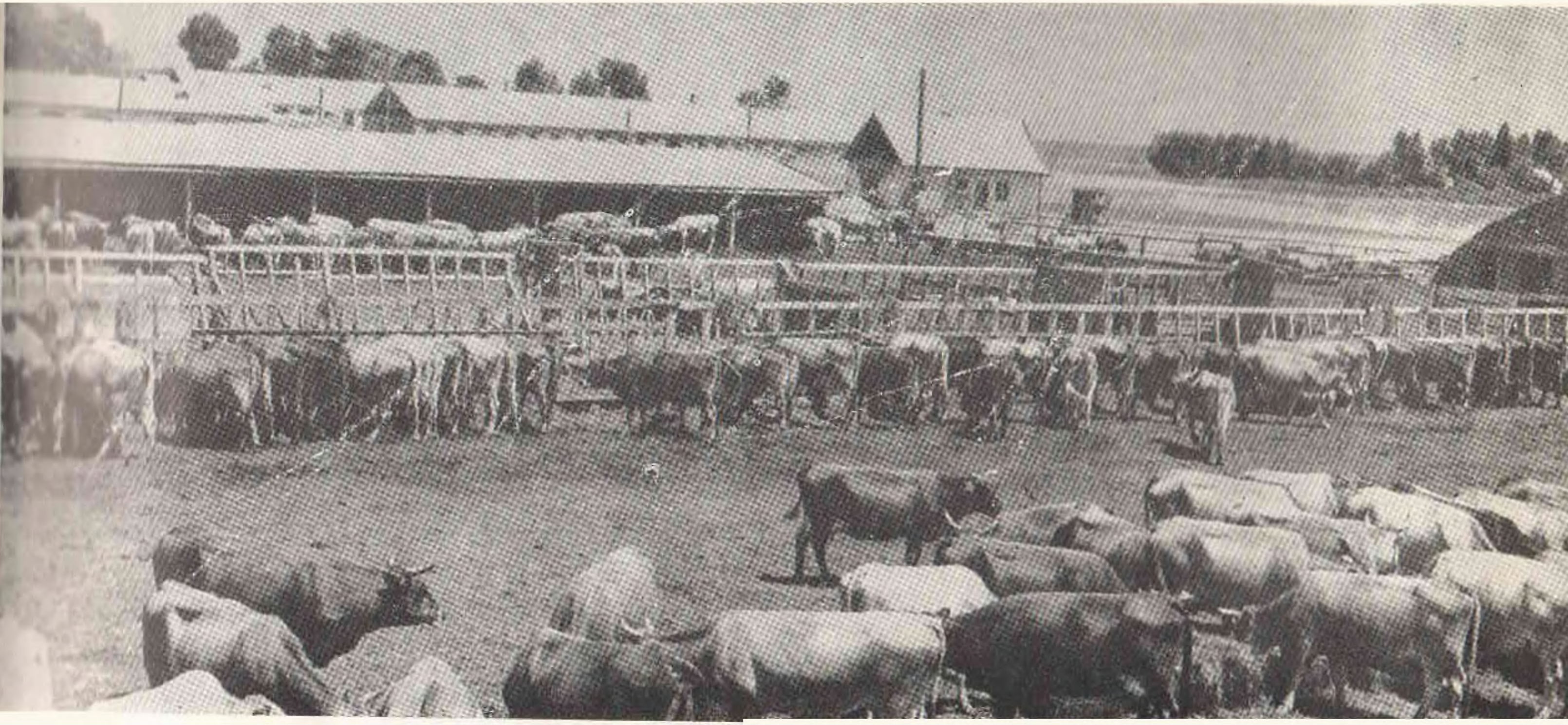

Фрунзе-Ош автомобиль жолунун тоо бөлүгүндө (Сосновканын аймагында).
Горный участок автодороги Фрунзе-Ош (в районе Сосновки).

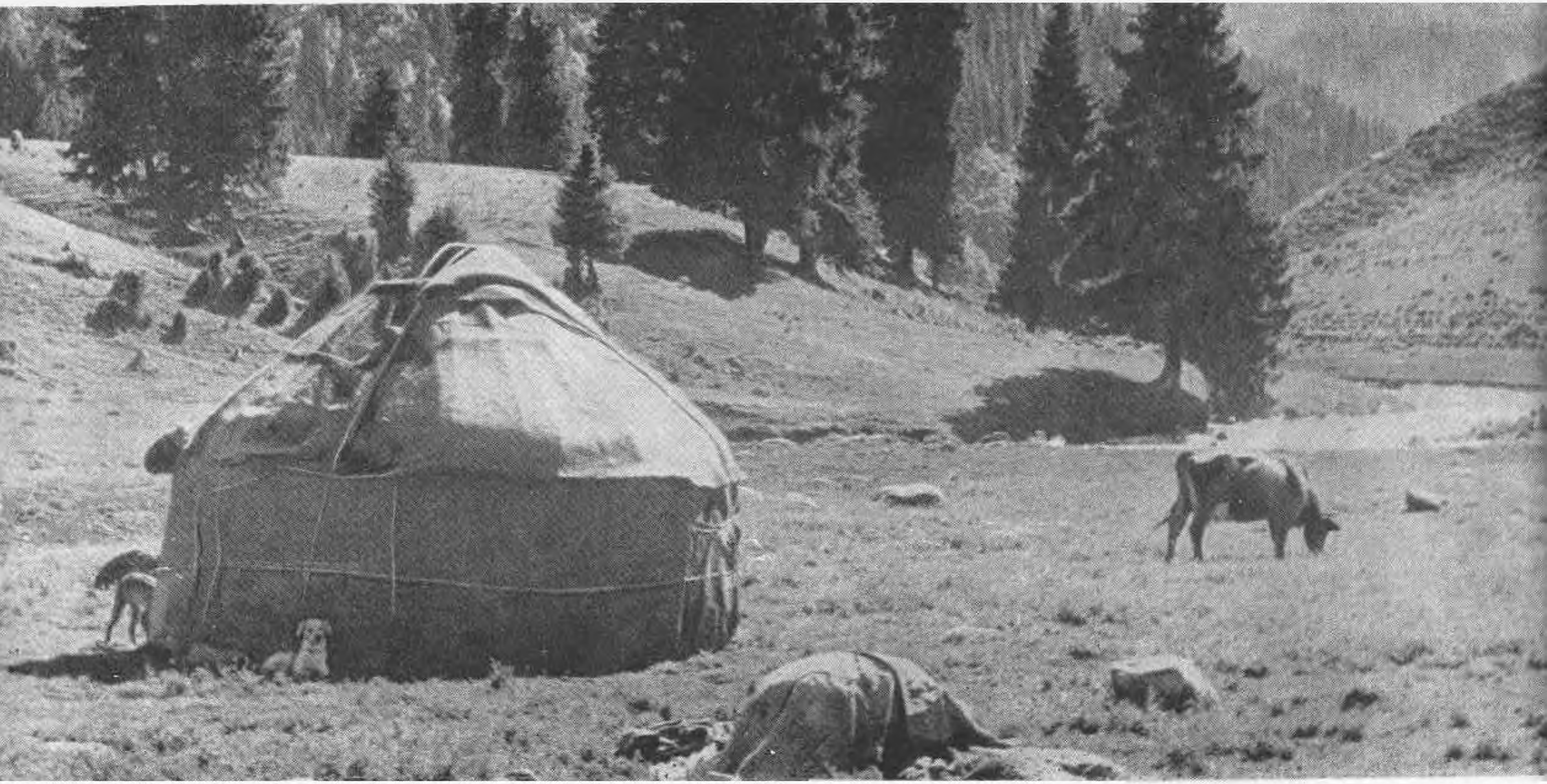

Чабандын боз үйү.
Юрта чабана...

Ущелье Чон Урюкты.

Чоң-Өрүктү капчыгайы.

МАЗМУНУ

Кириш сөз	5
Фрунзе жана анын айланасы	7
Талас өрөөнүндө	23
Фрунзе — Рыбачы	27
Ысык-Көл өрөөнү	31
Ички Тянь-Шанда	43

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	5
Фрунзе и его окрестности	7
В Таласской долине	23
Фрунзе — Рыбачье	27
В Иссыккульской котловине	31
Во Внутреннем Тянь-Шане	43

Акыбай Исаевич Исаев,
Михаил Михайлович Картавов

ПО СЕВЕРНОМУ ТЯНЬ-ШАНЮ

(На киргизском и русском языках)

Редакторы *Б. Осмонкулов, Э. Андрусенко.* Оформление художника *И. Соколова.* Худож. редактор *А. Мисюрев.* Техн. редактор *С. Чотиев.* Корректоры *С. Кадыралиев, Б. Калыгулова.*

Сдано в набор 22/IV-1975 г. Подписано к печати 29/X-1975 г. Д—08234. Бумага мелованная 120 гр. формат 70×90 1/16, 4,5 физич. печ. л., 5,26 условн. печ. л., 4,62. учет.-изд. л. Тираж 6000. Заказ № 2675. Цена 31 коп.

720461, ГСП, Фрунзе, 5, ул. Жигулевская, 102, Киргизполиграфкомбинат им. 50-летия Киргизской ССР, Госкомиздата Киргизской ССР.